

ДИВЕРСИЯ: КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЮРИДИЧНИХ ОЗНАК СКЛАДУ ЗЛОЧИНУ

Боднарук О. М., Тома М. Г.

ВСТУП

Актуальність обраної для дослідження теми пояснюється наявними реаліями, зокрема зростанням кількості диверсійних та терористичних актів, що фіксуються на території України в сучасних умовах. Така проблема стає все більш значущою, оскільки аналіз судової практики виявляє неоднозначне та часто суперечливе вирішення питань, пов'язаних із правовою кваліфікацією зазначених злочинів. Сфера безпеки завжди була й залишається однією з ключових складових розвитку будь-якої держави, адже саме вона гарантує стабільність суспільного життя та захист інтересів населення. У цьому контексті диверсійні акти становлять серйозну загрозу, що вимагає системного підходу в їхньому попередженні, розслідуванні та запобіганні.

Кривава війна росії проти України ставить на перший план питання національної безпеки. Найважливішим для України є забезпечення захисту життєво важливих інтересів кожної людини та громадянина, суспільства і держави. Це передбачає створення умов для сталого розвитку країни, а також своєчасне виявлення, попередження і нейтралізацію реальних та потенційних загроз для національних інтересів. Упродовж останніх 4-ох років спостерігається значне збільшення кількості диверсійних актів. Згідно з даними Генеральної прокуратури України, у 2013 році не було зафіксовано жодного злочину такого типу. Однак починаючи з 2014 року, коли сусідня держава РФ зазіхнула на українські землі, анексуючи Кримський півострів було зареєстровано 59 випадків диверсійних дій, у 2015 році – 36, у 2016 році – 11, у 2017 році – 8, а протягом січня-травня 2018 року – 4 випадки диверсії. У період з 2013 по 2017 роки слідчими Служби безпеки України (СБУ) проводилося 134 досудових розслідування, розпочатих за ознаками злочину за ст.113 Кримінального кодексу України, а повномасштабне вторгнення в лютому 2022 року ще раз підкреслило, що національна безпека опинилася під серйозною загрозою з боку агресора.

У межах теорії кримінального процесуального права, кримінального права, а також правозастосовної діяльності надзвичайно важливим є ретельне з'ясування сутності та глибокого розуміння таких ключових категорій, як поняття родового об'єкта і системи злочинів, спрямованих проти основ національної безпеки України. Це стосується також аналізу особливостей і форм прояву об'єктивної сторони складу диверсії. Подібний підхід дає змогу краще осмислити специфіку цих порушень, що в свою чергу сприяє підвищенню ефективності їх правового регулювання та правозастосування.

Сучасні форми диверсій залишаються недостатньо вивченими у сфері кримінального права України, що створює практичні труднощі в доведенні

факту диверсійної діяльності, передбаченої диспозицією ст. 113 КК України, а також у розслідуванні диверсійних дій, кваліфікованих за іншими статтями чинного КК України.

Однак, враховуючи суттєві та глибокі трансформації як у політичній, так і в економічній сферах держави, а також зміни у чинному нормативно-правовому регулюванні в області захисту національної безпеки, наше дослідження загалом відповідає сучасним реаліям. Особливу увагу приділено аналізу кваліфікації об'єктивної сторони складу диверсії, зокрема її оновлених та більш складних форм, що виникають у контексті нових викликів та загроз.

1. Юридичний аналіз об'єктивних ознак диверсії

1. Об'єкт складу злочину, передбаченого ст. 113 КК України

Розгляд питання кримінальної відповідальності за диверсію неможливий без детального аналізу всіх елементів складу кримінального правопорушення. Це зумовлено тим, що, відповідно до статті 2 Кримінального кодексу, підставою для притягнення до кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, у якому наявні ознаки складу кримінального правопорушення, передбаченого Кодексом.

Традиційно вивчення складу кримінального правопорушення починається з аналізу його об'єктивних характеристик, зокрема об'єкта кримінального правопорушення. Доречно зазначити думку В. Я. Тація, який вказував на важливість об'єкта кримінального правопорушення як у теоретичному, так і практичному аспектах. Саме об'єкт дозволяє визначити соціальну природу кримінального правопорушення, встановити його суспільно небезпечні наслідки, забезпечити правильну кваліфікацію діяння та відмежування його від суміжних суспільно небезпечних посягань. Крім того, об'єкт має ключове значення для формулювання самого поняття кримінального правопорушення, значною мірою впливає на зміст його об'єктивних і суб'єктивних ознак, слугує основою для кваліфікації кримінальних правопорушень і побудови системи Особливої частини Кримінального кодексу¹.

Кримінальний кодекс не дає визначення поняття об'єкта кримінального правопорушення, що змушує розглядати це питання в теоретичній площині. Наукові суперечки з цього приводу беруть початок ще з кінця XIX століття й залишаються актуальними дотепер. Так, у дореволюційний період було сформовано різні підходи до розуміння об'єкта кримінального правопорушення.

Існує багато різних наукових підходів до розуміння об'єкта кримінального правопорушення, однак при аналізі кримінальної відповідальності за диверсію доцільно застосовувати концепцію суспільних відносин. Ця концепція є однією з найбільш обґрунтованих, детально досліджених і перевірених як теорією, так і практикою. Її використання дає змогу чітко визначити соціальну природу кримінального правопорушення, розкрити механізм завдання шкоди об'єкту, а

¹ Кримінальне право України. Загальна частина : підручник за ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2015. 528 с.

також сприяє вирішенню питань щодо правильної кваліфікації цього діяння та його розмежування з подібними кримінальними правопорушеннями.

Під час вивчення родового об'єкта диверсії ми базуємося на підході, за яким наука кримінального права визначає родовий об'єкт злочину як певну сукупність однакових або схожих за своїм соціальним та економічним змістом суспільних відносин, що охороняються єдиною системою взаємозв'язаних кримінально-правових норм. На основі принципу родового об'єкта побудована структура норм Особливої частини Кримінального кодексу: у межах одного розділу об'єднані положення, що встановлюють відповідальність за посягання на однорідні або подібні суспільні відносини².

Кримінальна відповідальність за диверсію регламентується ст. 113 Кримінального кодексу України (далі КК України), що належить до розділу I Особливої частини КК України під назвою «Злочини проти основ національної безпеки України». Назва цього розділу свідчить про те, що діяння, які є суспільно небезпечні, включені до його складу, спрямовані на посягання на основоположні засади національної безпеки держави. Таке законодавче формулювання визначає родовий об'єкт диверсії.

Вітчизняні науковці мають різні підходи до визначення родового об'єкта кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки. У сфері кримінального права переважає точка зору, згідно з якою родовий об'єкт зазначених кримінальних правопорушень, передбачених статтями 109–114-1 КК України, охоплює основи національної безпеки держави. Аналіз його змісту переважно здійснюється через визначення сфер або об'єктів національної безпеки, які стають об'єктами посягань цих кримінальних правопорушень.

В. Я. Тацій вказує на родовий об'єкт злочинів проти основ національної безпеки як сукупність суспільних відносин, що забезпечують захист основ національної безпеки України, включаючи її конституційний лад, суверенітет, територіальну цілісність і обороноздатність³.

Поруч з родовим об'єктом при кваліфікації протиправних діянь значення для кваліфікації насамперед має основний безпосередній об'єкт посягання. Безпосередній об'єкт кримінального правопорушення визначається як конкретні суспільні відносини, що перебувають під правовою охороною окремої статті Особливої частини Кримінального кодексу. Це ті суспільні відносини, яким завдається шкода у результаті кримінально протиправного діяння, що відповідає ознакам конкретного складу кримінального правопорушення. Традиційно серед безпосередніх об'єктів виділяють основний, додатковий обов'язковий і додатковий факультативний об'єкти. Основним безпосереднім об'єктом є суспільні відносини, які законодавець насамперед мав на меті захистити й які є складовою родового об'єкта кримінально-правової охорони. Саме таким суспільним відносинам кримінальне правопорушення заподіює шкоду в першу чергу.

² Тацій В. Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві України : монографія. Харків : Право, 2016. 256 с.

³ Кримінальне право України. Особлива частина : підручник за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 4-е вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2010. 608 с.

Погляди українських науковців щодо визначення основного безпосереднього об'єкта диверсії помітно варіюються, що обумовлює використання різноманітних теоретичних підходів під час розробки цієї проблематики. У зв'язку з цим варто звернути особливу увагу на той факт, що при аналізі класифікації кримінальних правопорушень, спрямованих проти основ національної безпеки України, а також під час визначення їх видових і безпосередніх об'єктів, значна частина дослідників відзначає такі аспекти, як «зовнішня безпека України» або «внутрішня безпека України». Ці аспекти часто виступають у ролі основоположних елементів при розгляді даного питання, що підкреслює їх важливість у загальному контексті національної безпеки.

Отже, ряд вітчизняних науковців зазначають, що диверсія становить загрозу для внутрішньої безпеки^{4 5} без належного обґрунтування цієї точки зору. Натомість, О. А. Чуваков приділяє значну увагу детальному аргументуванню свого висновку щодо того, що диверсія належить до категорії кримінальних правопорушень, спрямованих проти внутрішньої та економічної безпеки держави. Він ретельно аналізує основні аспекти даного питання, вказуючи на його важливість у контексті суспільних і правових норм. Завдяки глибокому підходу автор пропонує об'єктивний погляд на проблему, розкриваючи її багатовимірність та вплив на стабільність державного устрою, тобто ці кримінально протиправні діяння пов'язані із внутрішньою загрозою, їх здійснення становить небезпеку, що походить зсередини території України, а не ззовні⁶.

На нашу думку, диверсія може становити загрозу як для внутрішньої, так і для зовнішньої безпеки України. Важливо відзначити, що при кваліфікації диверсії без прив'язки до конкретного напрямку походження загроз варто вказати, що джерела виникнення загроз, можуть мати як зовнішнє, так і внутрішнє походження. Зокрема, в сфері економіки негативні наслідки диверсійних дій можуть бути спричинені як зовнішніми впливами, так і внутрішніми факторами, що виникають безпосередньо всередині держави. Висновки про те, що диверсія може загрожувати як внутрішній, так і зовнішній безпеці, прямо випливає із положення ст. 113 КК України. Ця норма не ставить у залежність виникнення складу кримінального правопорушення та притягнення до кримінальної відповідальності за такі дії від джерела загрози – чи походила вона з території України, чи могла бути спричинена з-за її межами. Крім того, стаття передбачає відповідальність за дії, які безпосередньо впливають на зовнішню безпеку країни, зокрема ті, що спрямовані на руйнування або пошкодження об'єктів, які мають стратегічне оборонне значення для України. У практичному сенсі це слід розуміти таким чином, що до ст. 113 КК України необхідно відносити і кваліфікувати як диверсійні акти ті дії, які були вчинені працівниками спеціальних служб іноземних держав, іншими громадянами цих держав або ж виконані за замовленням іноземної держави, її

⁴ Тростюк З. А. Диверсія. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученко. Київ : Юридична думка, 2012. 188 с.

⁵ Чуваков О. А. Деякі питання щодо видового об'єкта диверсії. *Судова апеляція*. 2017. № 1. С. 85–91.

⁶ Чуваков О. А. Злочини проти основ національної безпеки України: проблеми кримінально-правової теорії і практики : монографія. Одеса : Фенікс, 2017. 362 с.

урядових чи недержавних організацій, їхніх представників, а також окремих фізичних осіб, пов'язаних із такою діяльністю.

Проведений нами теоретичний аналіз формулювань безпосередніх об'єктів диверсії, представлених у науковій літературі, засвідчив їх значну різноманітність. Це, у свою чергу, порушило питання щодо визначення критеріїв оцінки таких формулювань при проведенні порівняльного аналізу. Основним критерієм, як видається, варто вважати ступінь відповідності визначень диверсії базовим положенням концепції національної безпеки України, викладеної в Законі України «Про національну безпеку України»⁷.

Відповідно до Закону України «Про національну безпеку України», національні інтереси країни охоплюють життєво важливі інтереси особи, суспільства та держави⁸. Таким чином, на сучасному етапі питання національної безпеки охоплюють не лише критично важливі інтереси держави, а також інтереси суспільства, права, свободи людини та громадянина. У зв'язку з цим постає проблема: наскільки ст. 113 КК України ефективно захищає ці об'єкти і чи правильно в ній відображені формулювання безпосередніх об'єктів диверсійних дій.

Характерною особливістю концептуального підходу до розв'язання питання визначення безпосередніх об'єктів диверсії та механізму завдання їм шкоди є врахування таких аспектів:

1. Безпосередній об'єкт диверсії слід визначати як для окремої форми диверсії, так і для декількох форм одночасно, якщо їхні характерні риси та суспільна небезпечність виявляють схожість. Стаття 113 КК України містить вісім форм диверсійних дій, серед яких виокремлюються:

- масове знищення людей;
- нанесення масових тілесних ушкоджень або іншої шкоди здоров'ю;
- руйнування або пошкодження об'єктів із важливим народногосподарським чи оборонним значенням;
- радіоактивне забруднення;
- масове отруєння;
- поширення епідемій;
- розповсюдження епізоотій;
- розповсюдження епіфітотій.

2. При визначенні конкретних суспільних відносин, які виступають безпосереднім об'єктом, слід уточнити сферу суспільних відносин, на які спрямоване відповідне діяння. Наприклад, у статті 1 Закону України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 року № 964-IV визначено наступні сфери, що можуть бути об'єктами посягання: правоохоронна діяльність, боротьба з корупцією, прикордонна діяльність та оборона, міграційна політика, охорона здоров'я, освіта і наука, науково-технічна й інноваційна політика, культурний розвиток населення, забезпечення свободи слова та інформаційна безпека, соціальна політика й пенсійне забезпечення, житлово-комунальне

⁷ Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. Офіційний вісник України. 2018. № 55.

⁸ Там само.

господарство, ринок фінансових послуг, захист прав власності, фондові ринки та обіг цінних паперів, податково-бюджетна та митна політика, торгівля й підприємницька діяльність, ринок банківських послуг, інвестиційна політика, ревізійна діяльність, монетарна та валютна політика, захист інформації, ліцензування, промисловість і сільське господарство, транспорт і зв'язок, інформаційні технології, енергетика та енергозбереження, функціонування природних монополій, використання надр, земельних і водних ресурсів, корисних копалин, захист екології та навколишнього природного середовища тощо. Однак даний перелік не є вичерпним, тому при диверсіях можливе посягання й на інші сфери суспільних відносин.

3. У кожному конкретному об'єкті необхідно виділяти ключову соціальну цінність, яка має фундаментальне значення для життя людини, її правового статусу як громадянина, а також для функціонування суспільства і держави. Ця цінність досягає рівня основ національної безпеки і тому підлягає захисту відповідно до ст. 113 КК України⁹.

4. Необхідним є відображення структури суспільних відносин, які виступають безпосереднім об'єктом диверсії у відповідній формі її вчинення. Для належного розуміння сутності об'єкта кримінального правопорушення та відповідного механізму протиправного посягання на нього важливим є визначення структури суспільних відносин, а також виявлення їхніх складових елементів і взаємозв'язків між ними. У науці кримінального права загальною визнаною позицією є те, що структура суспільних відносин охоплює такі основні елементи: суб'єкти цих відносин, предмет, довкола якого вони формуються, та соціальний зв'язок, що відображає зміст цих правовідносин. Під суб'єктами суспільних відносин зазвичай мають на увазі учасників цих відносин. Адже без учасників не може існувати і самі відносини, які насамперед є певним соціальним мостом між вказаними сторонами. Суб'єктами/носіями суспільних відносин можуть бути держава, різноманітні об'єднання громадян, юридичні особи, а також окремі громадяни, тобто фізичні особи¹⁰. У системі кримінально-правової охорони суспільних відносин вирішальна роль відводиться їхньому предмету. Предметом визнається те, що слугує причиною або створює зв'язок між суб'єктами, під впливом якого формуються відповідні суспільні відносини. Соціальний зв'язок виступає ще одним ключовим структурним елементом суспільних відносин, який формується між учасниками цих взаємодій навколо конкретного предмета, що є їхньою сутністю. Згідно з визначенням В. Я. Тація, соціальний зв'язок являє собою специфічну форму людської діяльності¹¹.

5. Для точного та всебічного розуміння механізму нанесення шкоди об'єкту диверсії необхідно розглядати його окремо: перше – у контексті дій, зазначених у статті 113 КК України, які формують структуру усіченого складу кримінального правопорушення; друге – стосовно дій, які виконуються після виникнення

⁹ Климосюк А. С. Безпосередній об'єкт диверсії (стаття 113 КК України). *Проблеми законності*. 2017. Вип. 137. С. 101–112.

¹⁰ Тацій В. Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві України : монографія. Харків : Право, 2016. 256 с.

¹¹ Там само.

підстав для кваліфікації кримінального правопорушення як завершеного. Ці дії є власне реалізацією умислу суб'єкта, зміст якого визначений у статті 113 КК України через характеристику спрямованості на нанесення шкоди конкретним об'єктам, охопленим кримінально-правовою охороною.

Враховуючи наведене, вирішення питання, пов'язаного з основними безпосередніми об'єктами диверсії, на нашу думку, може виглядати наступним чином.

По-перше, стосовно диверсій, які здійснюються у вигляді вибухів, підпалів або інших дій, що мають на меті масове знищення людей, завдання тілесних ушкоджень чи нанесення іншої шкоди їхньому здоров'ю, а також дій, спрямованих на провокування епідемій. У цьому випадку розглядаються три форми диверсії, які безпосередньо пов'язані з життям і здоров'ям людей, тому їх найдоцільніше аналізувати спільно.

Отже, об'єктами, на які спрямовується диверсія, є такі суспільні відносини: 1) у випадку здійснення вибухів, підпалів чи інших дій, спрямованих на масове знищення людей – це відносини, що забезпечують захист життя великої кількості осіб; 2) у разі вчинення вибухів, підпалів або інших дій з метою нанесення масових тілесних ушкоджень чи іншого негативного впливу на здоров'я людей – це відносини, що гарантують охорону здоров'я значних груп населення; 3) у випадку дій, спрямованих на поширення епідемій, – відносини, які забезпечують захист життя та/або здоров'я великої кількості осіб.

По-друге, щодо диверсій, які здійснюються через вибухи, підпали або інші дії, спрямовані на знищення чи пошкодження об'єктів, що мають значне народногосподарське або оборонне значення. Більшість науковців при аналізі безпосередніх об'єктів диверсії наголошують на важливості забезпечення безпеки в економічній та військовій сферах¹². При руйнуванні або пошкодженні об'єктів, які мають ключове значення для народного господарства чи оборонної сфери, здійснюється загроза безпеці як в економічній, так і в оборонній галузях.

На нашу думку, об'єктом диверсії, що здійснюється у визначеній формі, є суспільні відносини, які стосуються сфер народного господарства та оборони України. Ключова соціальна цінність, що в рамках цих відносин досягає рівня основ національної безпеки, підлягає захисту відповідно до ст. 113 КК України. У цій статті вона конкретизується як об'єкти, які мають ключове народногосподарське або оборонне значення. У складі диверсії такі об'єкти водночас виступають як елементи охоронюваних суспільних відносин і як безпосередні предмети кримінального правопорушення, характеристики яких є важливими для належного розуміння та встановлення як об'єктивної, так і суб'єктивної сторін означеного кримінального правопорушення.

По-третє, важливо розглянути диверсії, які проявляються у вигляді дій, спрямованих на поширення епізоотій чи епіфітотій, або масове отруєння тварин. Центральною соціальною цінністю, що стає об'єктом посягання в такому виді диверсій, є безпека значної кількості тварин чи рослин. Якщо це

¹² Сливич І. І., Ступник Я. В. Кримінальне право України. Особлива частина : навч. посіб. Ужгород : Гельветика, 2014. 656 с.

стосується лише їх впливу на екологічні відносини, питання екології як додаткового об'єкту кримінального правопорушення не повинно порушуватися з тієї ж причини, що й життя чи здоров'я окремих осіб або їх невеликої кількості. Тобто відповідальність за КК України настає за статтею 113 лише у випадках, коли дії спрямовані на масове отруєння тварин або поширення епідемії чи хвороб, що охоплюють значну кількість тварин чи рослин. У випадках, коли тварини чи рослини входять до економічних відносин, ці взаємозв'язки можуть виступати додатковим факультативним об'єктом кримінального правопорушення. Проте, якщо буде доведено, що вони мають виняткове народногосподарське чи оборонне значення, це вказує на потребу врахування іншої форми диверсії. Така форма може включати вибухи, підпали або інші дії, спрямовані на знищення чи пошкодження об'єктів, що мають важливе значення для господарства чи обороноздатності держави.

Четвертим аспектом при розгляді диверсії, яка проявляється через дії, спрямовані на радіоактивне забруднення, є її вплив на суспільну безпеку. Основною соціальною цінністю, що піддається загрозі за таких обставин, виступає безпека території України як життєвого простору. Особливість даної форми диверсії полягає в тому, що радіоактивне забруднення не лише ставить територію під загрозу, але й завдає суттєвої шкоди багатьом аспектам суспільних відносин, що свідчить про високий рівень небезпечності такого виду дій. Зокрема, її наслідки можуть бути згубними для: – життя і здоров'я людей та тварин, адже на забруднених територіях виникають радіаційні ураження, спричинені зовнішнім променевим впливом або внутрішнім опроміненням через потрапляння радіоактивних речовин до організму; – рослинного світу; сильне променеве ураження від радіоактивного забруднення веде до повного призупинення росту рослин і їхньої загибелі; – сільськогосподарських культур і врожаїв, які стають непридатними для вживання людьми або використання як корм для тварин через забруднення. Таким чином, радіоактивна диверсія має значний вплив на ключові аспекти природного і соціального середовища, посилюючи масштаби її загрози чи будь-якому матеріальному об'єкту, що перешкоджає його використанню за призначенням протягом тривалого періоду часу.

Таким чином, диверсія, яка здійснюється через дії, спрямовані на радіоактивне забруднення, завжди становить загрозу безпеці території, яка виступає життєвим простором для населення. У зв'язку з цим основний об'єкт цього кримінального правопорушення охоплює суспільні відносини, що забезпечують можливість повноцінної життєдіяльності людей у межах такого середовища. Окрім того, слід відзначити наявність додаткового обов'язкового об'єкта, пов'язаного зі збереженням екологічної безпеки. Цей аспект стосується суспільних відносин, необхідних для підтримання стабільного екологічного стану, який є ключовим для безпечного проживання та функціонування людства. Вчинення таких диверсійних дій може призводити до суттєвих екологічних ризиків і порушення гармонійного розвитку як природного середовища, так і соціального життя людей, що підкреслює масштаб проблеми.

Рішення, яке стосується розглядуваної форми диверсії, повинно чітко відокремлюватися від ситуацій, коли радіоактивне забруднення не має прямого

спрямування проти конкретної території, а використовується як засіб для здійснення диверсій у інших формах, передбачених ст. 113 КК України. Зокрема, йдеться про такі способи, як масове винищення людей, заподіяння їм численних тілесних ушкоджень або нанесення істотної шкоди їхньому здоров'ю. Крім того, такі дії можуть бути спрямовані на зруйнування чи пошкодження об'єктів стратегічного народного господарського чи оборонного значення або мати за мету масове отруєння людей. Важливо зауважити, що в окремих випадках може виникати одночасне поєднання кількох форм диверсії в одному протиправному діянні. До прикладу, якщо особа навмисно розпилює радіоактивні матеріали на території, де перебувають люди, такі дії призводять до забруднення довколишнього середовища, яке водночас спричиняє значну шкоду життю і здоров'ю людей у масштабах масового ураження. Таким чином, поєднання різних форм кримінального правопорушення може посилювати негативні наслідки в комплексному сенсі та вимагати ще більш ретельного аналізу й оцінки юридичних аспектів такого діяння¹³.

Таким чином, можна дійти таких узагальнених висновків щодо додаткових об'єктів диверсії. По-перше, у складі диверсії, передбаченої статтею 113 КК України, відсутній об'єкт, який би був обов'язковим для всіх її форм. По-друге, у випадках диверсії у вигляді дій, спрямованих на радіоактивне забруднення, додатковим обов'язковим об'єктом виступають суспільні відносини, які забезпечують екологічну безпеку. По-третє, додаткові факультативні об'єкти диверсії можуть бути різноманітними та можливі для кожної з восьми її форм. Заподіяння шкоди таким об'єктам свідчить про більш високий рівень суспільної небезпеки діяння, що має враховуватись під час призначення покарання¹⁴.

Згідно зі ст. 55 КПК України, потерпілим у кримінальному провадженні може бути фізична особа, яка зазнала моральної, фізичної або майнової шкоди внаслідок кримінального правопорушення, зокрема діянь, передбачених ст. 113 КК України¹⁵. Також потерпілим може бути юридична особа, якщо їй завдано майнової шкоди. Аналіз наведених положень щодо об'єкта диверсії демонструє, що кількість потерпілих у результаті такого протиправного діяння може бути значною. Проте у статті 113 КК України не визначено конкретних ознак потерпілих, які формують дане кримінальне правопорушення та впливають на його кваліфікацію.

Предмет диверсії

Юридичні характеристики предметів диверсії мають унікальні та важливі особливості, обумовлені тим, що наведене кримінальне правопорушення може реалізовуватися через різноманітні форми. Однак не кожна форма вчинення диверсії передбачає наявність обов'язкової ознаки предмета кримінального правопорушення. У зв'язку з цим виникає потреба критично оцінювати наукові праці, де предмети диверсії подаються без урахування специфіки форм її

¹³ Кримінальний кодекс України : Кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III: станом на 1 листоп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

¹⁴ Тацій В. Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві України : монографія. Харків : Право, 2016. 256 с.

¹⁵ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9-10. Ст. 88.

вчинення. Таке узагальнене подання на нашу думку створює ризик помилкового застосування положень статті 113 КК України, що може бути пов'язане з недостатнім розумінням практичним працівником особливостей, за яких конкретний предмет виступає обов'язковим елементом складу кримінального правопорушення при певній формі диверсії. Таким чином, особливо актуальною є окрема увага до тих наукових підходів, де чітко розмежовуються предмети диверсії залежно від того, в якій формі вони пов'язані з конкретними діями, що становлять склад цього злочину. Це дозволяє забезпечити більш точне й коректне використання норм кримінального законодавства та врахувати специфіку залежності між формою вчинення диверсії й характеристиками її предмета. Додатково варто зауважити, що існують розбіжності у підходах до класифікації предметів диверсії саме в контексті різних форм її реалізації. Це вкотре підкреслює необхідність більш детального і системного підходу в дослідженнях цієї тематики, оскільки правильне визначення предметів та їх взаємозв'язку з формами кримінального правопорушення має важливе значення як для теоретичного аспекту правозастосування, так і для забезпечення його практичної ефективності.

На основі юридичної характеристики пропонується розрізняти наступні категорії предметів, що можуть бути предметами диверсійних дій. По-перше, це предмети, які мають винятково важливе значення для народного господарства або оборонної сфери. До таких предметів належать ті, що зазнають цілеспрямованого впливу у вигляді вибухів, підпалів чи інших руйнівних дій, спрямованих на їх пошкодження або повне знищення. Другою категорією є території, які стають мішенню для диверсій, коли здійснюються заходи, спрямовані на радіоактивне забруднення, здатне завдати значної шкоди екологічному та соціальному середовищу. До третьої категорії включається сфера тваринного світу. У цьому випадку мова йде про навмисні дії, метою яких є масштабне отруєння тварин або створення умов для виникнення й поширення епізоотій, що можуть вплинути на біологічну рівновагу чи навіть екосистеми в цілому. І, нарешті, четверта категорія стосується рослинного світу. Сюди відносяться дії, які спрямовані на навмисне поширення епіфітотій, що може призвести до значної шкоди в сільському господарстві чи природних екосистемах регіону, створюючи кризові ситуації у сфері екології й економіки.

1.2. Об'єктивна сторона складу злочину, передбаченого ст. 113 КК України

Як і будь-який прояв зовнішньої діяльності людини, кримінальне правопорушення є складним феноменом, що поєднує у собі як психологічні, так і фізичні аспекти. Він втілює певну психофізичну єдність, яка відображає тісну взаємодію внутрішніх, суб'єктивних процесів свідомості з конкретними зовнішніми проявами поведінки. Кримінальне правопорушення не обмежується лише психологічним наповненням або суб'єктивними відчуттями, а стає помітним і проявляється у формі об'єктивної, зовнішньої активності, яка є сприйнятною для спостереження та аналізу. Зовнішня сторона кримінального

правопорушення становить його об'єктивну сторону¹⁶. Тобто об'єктивна сторона кримінального правопорушення як реально існуючого явища є процесом суспільно небезпечного та протиправного посягання на захищені законом інтереси. Цей процес розглядається з точки зору його зовнішніх проявів, зокрема через послідовний розвиток подій і явищ, які починаються зі протиправної дії (або бездіяльності) суб'єкта і завершуються досягненням протиправного результату.

Об'єктивна сторона кримінального правопорушення охоплює зовнішній прояв кримінально протиправної поведінки, що відбувається за конкретних умов місця, часу і обставин. Вона складається з певного комплексу юридично вагомих ознак, які визначають зовнішню характеристику діяння¹⁷.

Об'єктивна сторона кримінального правопорушення є невід'ємним/обов'язковим елементом складу кримінального правопорушення, який складає основу кримінальної відповідальності та значною мірою визначає суспільну небезпечність протиправного діяння. Саме її аналіз допомагає правильно кваліфікувати кримінальні правопорушення, оскільки він дає змогу встановити інші характерні ознаки кримінального правопорушення, розмежувати суміжні склади кримінальних правопорушень, а також відділити злочинні дії від незлочинних. Урахування характеристик об'єктивної сторони дозволяє суду точно визначити ступінь тяжкості вчиненого діяння під час призначення покарання, що передбачено статтею 65 КК України. В загальному визнано, що об'єктивна сторона кримінального правопорушення характеризується такими ознаками, як суспільно небезпечне діяння (дія чи бездіяльність), суспільно небезпечні наслідки, причинний зв'язок між діянням і наслідками (для матеріальних складів кримінальних правопорушень), а також місце, час, обстановка, спосіб, засоби та знаряддя вчинення кримінального правопорушення¹⁸.

Стаття 113 КК України визначає кримінальну відповідальність за дії, спрямовані на ослаблення держави, зокрема вибухи, підпали або інші дії, які можуть спричинити масове знищення людей, нанесення тілесних ушкоджень чи іншу шкоду здоров'ю. До таких дій також належать знищення або пошкодження об'єктів, що мають важливе народногосподарське чи оборонне значення. Крім того, серед таких дій передбачено дії, спрямовані на радіоактивне забруднення, масове отруєння, поширення епідемій, епізоотій чи епіфітотій. З аналізу положень статті видно, що в її диспозиції визначена лише ознака суспільно небезпечного діяння, яке може набувати різних форм залежно від його спрямованості. При цьому ознака суспільно небезпечних наслідків та інші ознаки об'єктивної сторони кримінального правопорушення не знайшли відображення у формулюванні норми про диверсію. У зв'язку з цим можна стверджувати, що єдиною обов'язковою ознакою об'єктивної сторони диверсії

¹⁶ Кримінальне право України. Загальна частина : підручник за ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2015. 528 с.

¹⁷ Кримінальний кодекс України : Кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III: станом на 1 листоп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

¹⁸ Кримінальне право України. Загальна частина : підручник за ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2015. 528 с.

є наявність суспільно небезпечного діяння. Таким чином, на нашу думку, склад диверсії не можна віднести до так званих матеріальних складів кримінальних правопорушень. Для таких складів характерним є те, що законодавець включає суспільно небезпечні наслідки як обов'язкову ознаку у конструюванні їхньої об'єктивної сторони¹⁹.

У цьому контексті обґрунтовано видається позиція переважної більшості науковців, які вважають диверсію закінченим кримінальним правопорушенням із моменту здійснення будь-якого з діянь, передбачених диспозицією ст. 113 КК України, незалежно від того, чи настали суспільно небезпечні наслідки²⁰. У випадку виникнення таких наслідків, суд має врахувати їх при визначенні покарання²¹. Деякі науковці акцентують увагу на питання наслідків у складі диверсії. Наприклад, В. О. Кузнецов і В. К. Гіжевський підкреслюють, що диверсія вважається закінченою з моменту настання наслідків, передбачених у диспозиції закону²². У свою чергу, П. С. Берзін висловлює думку, що диверсію доцільно відносити до кримінальних правопорушень із формально-матеріальним складом, оскільки в одних її формах вона може бути охарактеризована виключно діями, тоді як в інших – потребується настання певного результату. Незважаючи на зазначені концептуальні підходи до аналізу наслідків кримінального правопорушення, вони не заперечують факту, що в змісті ст. 113 КК України суспільно небезпечні наслідки прямо не визначаються як обов'язкова ознака об'єктивної сторони складу диверсії.

Для точного визначення змісту кримінально-правової норми щодо диверсії важливим є правильний підхід до встановлення форм вчинення даного кримінального правопорушення. У цьому контексті слід акцентувати увагу на двох ключових аспектах.

По-перше, щодо форми діяння як поведінки особи, яка може бути як активною, так і пасивною, тобто здатності вчиняти диверсію у формі дії або кримінально протиправної бездіяльності. На перший погляд, законодавство передбачає можливість здійснення диверсії виключно через активні дії, на що вказує формулювання ст. 113 КК України – «вчинення дій, спрямованих на...».

¹⁹ Кримінальне право України. Загальна частина : підручник за ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2015. 528 с.

²⁰ Коржанський М. Й. Науковий коментар Кримінального кодексу України. Київ : Атіка, Академія, Ельга-н, 2001. 656 с. ; Лихова С. Я., Садовський М. В. Кримінальна відповідальність за диверсію (ст. 113 КК України). *Юридична наука і практика: виклики часу* : матеріали V міжнародної науково-практичної конференції. Київ. 2015 р. Т. II. 288 с. ; Лихова С. Я., Садовський М. В. Кримінальна відповідальність за диверсію (ст. 113 КК України). *Юридична наука і практика: виклики часу* : матеріали V міжнародної науково-практичної конференції. Київ. 2015 р. Т. II. 288 с. ; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України за заг. ред. О. М. Джужі, А. В. Савченка, В. В. Чернея. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 1064 с. ; Тютюгін В. І., Комаров О. Д., Рубашенко М. А. Кримінальне право України. Особлива частина : посіб. для підготовки до іспитів. Харків : Право, 2016. 156 с.

²¹ Сичевський В. В., Харитонов Є. І., Олейніков Д. О. Науково практичний коментар до Розділу I Особливої частини Кримінального кодексу України (Злочини проти основ національної безпеки України). Харків : Право, 2016. 232 с.

²² Кузнецов В. О., Гіжевський В. К. Кримінальне право України (повн. курс у схемах та табл.) : навч. посіб. Київ : Кондор, 2005. 459 с.

Однак у сфері науки кримінального права деякі дослідники визнають імовірність вчинення диверсії шляхом пасивної поведінки особи тобто протиправною бездіяльністю. Поділяючи думки Бантишева О. Ф. та Шамари О.В. логічно видається, що умисне знищення або пошкодження майна, включаючи військове, може здійснюватися як через активні дії, так і через бездіяльність. У випадку диверсії, спрямованої на ослаблення держави, подібне майно може бути пошкоджено або знищено будь-яким із цих способів. Так само, на їхню думку, бездіяльність може стати причиною посягань на життя і здоров'я людей, а також призводити до дій, що спричиняють радіоактивне забруднення, масові отруєння, поширення епідемій, епізоотій чи епіфітотій²³. Одночасно існують науковці, які висловлюють критику щодо такого підходу до трактування ознаки діяння у складі диверсії. Вони наголошують, що цей підхід не лише суперечить положенням, закріпленим у диспозиції ст. 113 КК України, але й має переважно гіпотетичний характер. З їхньої точки зору, подібний спосіб інтерпретації може призводити до хибних висновків і не завжди відповідає практичній правозастосовній реальності²⁴.

Деякі науковці пропонують компромісний підхід до вирішення цього питання, об'єднуючи характеристики дій та бездіяльності. Вони зазначають, що диверсія може здійснюватися не тільки через активні дії суб'єкта, тобто шляхом безпосереднього руйнівного впливу на об'єкт кримінального правопорушення, але й через опосередкований негативний вплив, наприклад, неналежне виконання покладених на особу обов'язків. При цьому підкреслюється, що така форма діяння за своєю суттю наближається до бездіяльності, однак не є повною мірою бездіяльністю, оскільки передбачає наявність елементів активної поведінки зі сторони суб'єкта кримінального правопорушення. Основна відмінність між безпосереднім та опосередкованим впливом, на нашу думку, полягає в тому, що винна особа особисто не створює джерело небезпеки, а лише користується вже існуючими або такими, які виникають без його прямого вольового втручання. Наприклад, це може статися у випадках, коли особа надає наказ чи розпорядження чи навіть вказівку, яка стає причиною порушення технологічного процесу на станціях критичної інфраструктури, що, своєю чергою, призводить до радіоактивного забруднення. Іноді трапляється складна форма кримінально протиправної поведінки, у якій дія та бездіяльність тісно переплітаються і взаємопов'язані. Згідно з вітчизняною кримінально-правовою доктриною, можливість вчинення кримінального правопорушення за допомогою «змішаної» форми діяння може виникнути, наприклад, у випадках, що стосується ухилення від військової служби (ст. 409 КК), під час воєнного стану яке може здійснюватися через самокалічення, симуляцію хвороби, фальсифікацію документів чи інші обманні дії.

²³ Бантишев О. Ф., Шамара О.В. Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки України (проблеми кваліфікації) : монографія. Луганськ : Віртуальна реальність, 2014. 198 с.

²⁴ Актуальні питання кримінального законодавства України та практики його застосування : монографія. В. Я. Таций та ін. ; Нац. акад. прав. наук України, НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України. Харків: Право, 2017. 400 с.

Беручи до уваги вищезазначене, вважаємо можливим здійснення диверсії у формі активних дій або у так званій «змішаній» формі, яка поєднує активну та пасивну поведінку. Такі дії повинні бути конкретними, усвідомленими, вольовими актами, що мають суспільно небезпечний і протиправний характер, як й будь-яке діяння, що відповідає ознакам об'єктивної сторони кримінального правопорушення. Водночас, на нашу думку, є ймовірними випадки вчинення диверсії у формі «чистої» бездіяльності, про що детальніше розглядатимемо далі.

По-друге, коли йдеться про форми вчинення диверсії, що закріплені на законодавчому рівні у диспозиції ст. 113 КК України, слід зазначити, що серед науковців існують суттєві розбіжності щодо їхньої кількості. Це обумовлено тим, що формулювання законодавця залишає можливість для різного трактування цих форм. Залежно від того, який саме критерій використовується як основний для їхнього розмежування, ученими пропонуються різні підходи до виділення та класифікації таких форм. Таким чином, питання щодо їх кількості залишається відкритим і викликає наукові дискусії означеної проблематики.

Переважає більшість науковців виділяють сім основних форм диверсії, однак вище ми виділяли вісім, які можна класифікувати за їхньою специфікою та цільовим спрямуванням. Перший різновид включає акти, такі як вибухи, підпали чи інші дії, метою яких є масове знищення людей, завдання тяжких тілесних ушкоджень або спричинення серйозної шкоди здоров'ю населення. Другий тип стосується аналогічних дій, але спрямованих, зокрема, на руйнування чи пошкодження важливих об'єктів, які відіграють значну роль у національній економіці або мають стратегічне оборонне значення. Третя форма полягає у вчиненні дій, ціль яких – радіоактивне забруднення місцевості або іншого середовища, що може привести до далекоюсяжних екологічних та гуманітарних наслідків. Четверта категорія включає дії, спрямовані на масове отруєння людей чи інших живих організмів, що становить значну небезпеку для життя та здоров'я. П'ята форма диверсії стосується поширення епідемій серед людського населення, які можуть привести до значного масштабного поширення хвороб і викликати надзвичайні ситуації в галузі охорони здоров'я. Шоста категорія має на меті поширення епізоотій, тобто масових захворювань серед тварин, що може призвести до серйозних наслідків у сільському господарстві та харчовій промисловості. Останній, сьомий вид включає дії, спрямовані на поширення епіфітотій – епідемій захворювань серед рослин, які здатні викликати катастрофічні втрати врожаїв і завдати значний удар по аграрній сфері. Кожна з цих форм характеризується високим рівнем небезпеки та потребує особливої уваги для своєчасного запобігання наслідкам²⁵. У літературі водночас наведено й альтернативні погляди щодо вирішення цього питання. Наприклад, існує позиція, яка розглядає можливість скоєння диверсій у десяти різних формах. До таких дій належать вибухи, підпали та інші заходи, спрямовані на: 1) масове знищення людей; 2) завдання тілесних ушкоджень;

²⁵ Кримінальне право України. Особлива частина : підручник / За заг. ред. О. М. Литвинова. Харків : ХНУВС, 2011. 572 с.

3) інше заподіяння шкоди здоров'ю осіб; 4) руйнування об'єктів, що мають важливе народногосподарське значення; 5) пошкодження таких об'єктів; 6) радіоактивне забруднення; 7) масове отруєння; 8) поширення епідемій; 9) поширення епізоотій; 10) поширення епіфітотій.

Згідно з деякими науковими джерелами, об'єктивна сторона диверсії включає: по-перше, *здійснення вибухів, підпалів або інших дій*, що мають на меті масове знищення людей, завдання їм тілесних ушкоджень чи шкоди здоров'ю, а також руйнування або пошкодження об'єктів, які мають важливе народногосподарське або оборонне значення. По-друге, *вчинення дій, спрямованих на радіоактивне забруднення, масове отруєння, поширення епідемій, епізоотій чи епіфітотій*²⁶.

З нашої точки зору, визначення форм диверсії повинно здійснюватися з урахуванням комплексу взаємопов'язаних факторів, які є ключовими для розуміння особливостей цих дій. Перш за все, необхідно враховувати наступні аспекти. По-перше, перелік форм повинен відображати специфіку диспозиції статті 113 КК України, в якій такі ознаки, як учинення вибухів чи підпалів, зазначені лише для окремих видів діянь. По-друге, класифікація форм повинна базуватися на різновидах диверсійних дій, які мають характерну спрямованість та цільове призначення. І, по-третє, ці форми зобов'язані чітко відображати соціальну значущість та об'єкт національної безпеки, проти яких спрямовані дії кожного окремого типу.

Беручи до уваги вищезгадане, ми пропонуємо визначити наступні вісім основних форм диверсії, які відповідають вказаним критеріям. Перша форма передбачає учинення *вибухів, підпалів або інших дій* із метою масового знищення людей. Друга форма охоплює *вибухи, підпали чи інші дії*, спрямовані на спричинення значної кількості тілесних ушкоджень чи завдання іншої шкоди здоров'ю населення. Третя форма стосується *дій із метою зруйнування або пошкодження об'єктів, які мають важливе народногосподарське значення чи стратегічний оборонний характер*. Четверта форма полягає в *учиненні дій, спрямованих на радіоактивне забруднення території*. До п'ятої форми належать *дії, спрямовані на масове отруєння населення*. Шоста форма включає *заходи зі сприяння поширенню епідемій серед людей*. Сьома форма має на меті *організацію чи провокацію епізоотій, які можуть поставити під загрозу здоров'я та життя тварин*. Нарешті, восьма форма охоплює *дії, спрямовані на поширення епіфітотій – небезпечних захворювань рослин, що можуть завдати істотної шкоди аграрному сектору економіки*. Таким чином, таке детальне й систематичне виділення форм диверсії дозволяє не лише класифікувати їх залежно від об'єкта спрямування та характеру загроз, але й створює основу для точнішого правового аналізу та проведення профілактичних заходів у сфері забезпечення національної безпеки в умовах агресивної війни РФ проти України.

²⁶ Кримінальний кодекс України. Наук.-практ. комент. : у 2 т. за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., допов. Харків : Право, 2013. Т. 2. 1040 с.

У науковій літературі відсутнє одностайне розуміння стосовно класифікації диверсії як злочину, що належить до формального чи усіченого складу. Більшість дослідників схилиються до трактування диверсії як злочину з формальним складом²⁷. Водночас значного поширення набула й інша точка зору, за якою диверсія розглядається як різновид злочину з усіченим складом²⁸. Очевидно, що обґрунтоване розв'язання зазначеної проблематики вимагає всебічного врахування специфічних способів/форм проявів диверсії. Саме наявність таких особливостей зумовлює доцільність при аналізі об'єктивної сторони диверсії застосовувати відмінний підхід до структурування її форм.

Перші три форми диверсії визначаються як здійснення актів, спрямованих на ослаблення державної системи. Такі акти можуть включати вибухи, підпали або інші дії, метою яких є масове спричинення летальних наслідків, заподіяння тілесних ушкоджень чи іншої шкоди здоров'ю осіб, а також руйнування або пошкодження об'єктів, що мають критичне народногосподарське чи стратегічне оборонне значення. Об'єднання цих різновидів діянь передбачені ст. 113 КК України, для спільного аналізу обґрунтовано наявністю спільних нормативно-правових критеріїв, що їх характеризують, а саме: «вчинення ... вибухів, підпалів або інших дій, спрямованих...». Із положень цього припису випливає, що вибух і підпал є конкретно визначеними, але альтернативними видами діянь, які є характерними для кожної із трьох зазначених форм диверсії. Зазначення на «вчинення інших дій» свідчить про невичерпний характер переліку диверсійних актів. Як зазначає З. А. Загинеї, подібні переліки належать до абстрактно-казуїстичного підходу у законодавчому окресленні ознак складу злочину. Цей підхід характеризується послідовним перерахуванням релевантних атрибутів без остаточного закриття переліку або застосування узагальнених (оцінних) формулювань. Деталізуючи терміни справляють вагомий вплив на окреслення змістового наповнення узагальнюючого поняття, причому його обсяг прямо залежить від смислового навантаження цих конкретизуючих положень²⁹.

Як правило, ініціювання вибухового ефекту здійснюється за допомогою вибухових речовин, до яких належать порох, динаміт, тротил, нітрогліцерин, а також інші хімічні сполуки та їх суміші, здатні до детонації незалежно від наявності зовнішнього окисника. Крім того, застосовуються вибухові пристрої – вироби кустарного або промислового походження, призначені для одноразового використання. Цілеспрямовано сконструйовані об'єкти, які за певних умов спроможні шляхом застосування хімічної, термічної, електричної енергії або механічного впливу (детонації, удару) створювати

²⁷ Чуваков О. А. Диверсія як злочин проти основ національної безпеки. *Конституційно-правовий вимір в розвитку правової системи України* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса 25.10.2013 р.). Одеса. 2013. С. 244–248.

²⁸ Сичевський В. В., Харитонов Є. І., Олейніков Д. О. Науково практичний коментар до Розділу І Особливої частини Кримінального кодексу України (Злочини проти основ національної безпеки України). Харків : Право, 2016. 232 с.

²⁹ Загинеї З. Кримінально-правова герменевтика: монографія. Київ : Видавничий дім «АртЕк», 2015. 380 с.

руйнівні фактори, що можуть призвести до тяжких наслідки, завдати шкоди здоров'ю або істотна матеріальна шкода об'єкту посягання.

Слід особливо наголосити, що вибухові речовини та спеціалізовані пристрої, призначені для здійснення диверсійних актів, за своїми сутнісними ознаками та функціональними властивостями можуть бути абсолютно ідентичними до тих засобів, які використовуються під час скоєння злочинів, що посягають на громадську безпеку. Неоціненою, але водночас вкрай небезпечною рисою таких предметів є їхня надзвичайно підвищена загальна небезпечність. Це проявляється у значно збільшеному ризику для існування та добробуту людей, їхнього фізичного стану, а також для цілісності та збереження майна. Проте, у контексті диверсійних операцій, можливе застосування й інших джерел підвищеної безпеки. Це може включати, зокрема, цілеспрямований вплив на об'єкти з високим рівнем вибухопожежонебезпеки, такі як елементи паливно-енергетичної інфраструктури або ємності зі стисненим газом. Механізм подібного вибухового явища полягає у швидкому та інтенсивному вивільненні накопиченої енергії, що є наслідком деструкції герметичної оболонки, яка утримує речовину під значним тиском.

Варто відзначити, що диверсійні вибухи, передбачені ст. 113 КК України, можуть бути реалізовані як шляхом активних дій, так і через допущення (форму бездіяльності). Ця інтерпретація обґрунтовується специфікою тлумачення диспозиції статті, яка містить відкритий перелік діянь – «вибухів, підпалів або інших дій». Зокрема, ключовим є розуміння того, що термін «інших дій» лінгвістично корелює виключно з безпосередньо попереднім компонентом семантичного ряду, а саме – «підпалів». Отже, у контексті диспозиції ст. 113 КК України, формулювання «вчинення вибухів» посідає таку позицію в переліку диверсійних діянь, що дозволяє розглядати цей різновид діянь як відносно автономний та допускати його реалізацію шляхом бездіяльності (пасивної поведінки). Подібна інтерпретація не порушує логічної послідовності переліку «вибухів, підпалів або інших дій», оскільки ініціювання вибухів, так само як і здійснення підпалів, передбачає активну поведінку, що логічно корелює з категорією «інших дій». З наведеного випливає суттєвий висновок, що здійснення диверсійних актів у перших трьох імплікованих формах може бути реалізоване як шляхом активного спричинення вибуху, так і через бездіяльність.

Діяння, що полягає у спричиненні вибуху з домінуючою метою масового знищення осіб, завдання тілесних ушкоджень або іншої шкоди здоров'ю населення, або ж руйнування чи пошкодження об'єктів критичної інфраструктури, що мають стратегічне народногосподарське або оборонне значення, може бути реалізоване шляхом навмисного невиконання суб'єктом своїх посадових або професійних обов'язків. Така ситуація є можливою, зокрема, на виробничих об'єктах підвищеної вибухонебезпеки, де в якості сировини чи основного продукту застосовуються леткі та горючі речовини (наприклад, аміак, ацетон, бензин, бутан, силон, метан, спирт, толуол, коксовий газ, ефір, сірководень, сірковуглець), або ж здійснюється виробництво вибухових матеріалів, пороху та боєприпасів. До категорій таких об'єктів також відносяться цехи збагачувальних та брикетних фабрик, хімічні

лабораторії, гірничодобувні підприємства тощо. При цьому, на відміну від правопорушень проти безпеки виробництва (ст. 273 КК України), для кваліфікації за ст. 113 КК України попереднє офіційне визнання певного виробничого об'єкта вибухонебезпечним не є необхідною умовою. Як приклад такої диверсійної дії можна навести спричинення вибуху шляхом навмисного ігнорування активації системи охолодження на об'єкті, де застосовуються вибухонебезпечні компоненти. Суттєвими умовами притягнення до відповідальності за бездіяльність у подібних ситуаціях є наявність у особи, що вчинила правопорушення, юридичного обов'язку здійснити відповідні дії для запобігання вибуху, а також реальної можливості виконати цей обов'язок³⁰.

Необхідно розмежовувати диверсійні вибухи та підпали від вибухів і підпалів, які кваліфікуються як суспільно небезпечні способи умисного знищення або пошкодження майна згідно з частиною другою статті 194 КК України. На відміну від цього, для діянь, що підпадають під зазначену статтю, характерною рисою є те, що вони у визначених обставинах вчинення правопорушення незмінно супроводжуються утворенням універсальної загрози, яка проявляється у потенційній небезпеці для життя та здоров'я осіб або заподіянні значних майнових втрат. Проте, для кваліфікації диверсійних вибухів та підпалів як завершених діянь, не вимагається обов'язкової присутності такої універсальної загрози. Даний критерій був предметом уваги ще з боку вітчизняних правознавців радянського періоду під час аналізу відповідного складу злочину, передбаченого Кримінальним кодексом 1960 року, однак у нинішніх реаліях ця специфіка диверсійних діянь набула особливої значущості також для чіткого розмежування диверсії та терористичного акту.

У науці кримінального права існує різнопланова інтерпретація категорії «інших діянь», які мають на меті масове знищення населення, спричинення тілесних ушкоджень або іншої шкоди здоров'ю людей, а також руйнування чи пошкодження об'єктів, що мають критично важливе народногосподарське або оборонне значення. Здебільшого ці діяння представлені як перелік актів, що за своїм деструктивним потенціалом співвідносять з вибухом та підпалом. Так, у контексті ст. 113 КК України, до «інших діянь» пропонується відносити наступні: а) спричинення пошкоджень гідротехнічним спорудам, що тягнуть за собою затоплення населених пунктів; застосування ракетного озброєння проти стратегічних військових об'єктів³¹; б) умисне затоплення або обвал гірничодобувних виробок; провокування аварій та катастроф на транспорті; деструкція житлових, адміністративних або виробничих будівель; в) деактивація навігаційних засобів, що спричиняє загибель суден; створення загрози життю та здоров'ю громадян шляхом введення високовольтних електричних дротів у водні об'єкти в місцях масового відпочинку³²; г) запровадження шкідливого програмного забезпечення до комп'ютерних систем з метою їхнього виведення

³⁰ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За заг. ред. О. М. Дзужі, А. В. Савченка, В. В. Черня. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 1064 с.

³¹ Кримінальне право (Особлива частина): підручник. За ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. Т. 1. Луганськ: Елтон-2, 2012. 780 с.

³² Скулиш Є. Д., Звонарьов О. Ю. Злочини проти основ національної безпеки України : навч. посібник. Київ : Наук.-вид. відділ Нац. акад. СБУ, 2011. 220 с.

з ладу або знищення критично важливої інформації, що зберігається на електронних носіях, тощо³³.

Представляється, що для досягнення уніфікованого тлумачення дефініції «інших дій» згідно зі ст.113 КК України, є нагальною потреба в їхній конкретизації за двома ключовими параметрами: 1) їхньою соціокультурною сутністю та 2) їхнім вчиненням як реалізацією злочинного наміру суб'єкта на відповідній стадії кримінального діяння. У контексті першого аспекту, співвідношення між «іншими діями» та диверсійними вибухами і підпалами характеризується гомогенністю, яка в доктринальних джерелах визначається як подібність за фундаментальними ознаками та приналежність до однієї категорії чи групи³⁴. Така однорідність зумовлена тим, що вибухи, підпали та інші дії, згадані у статті 113 КК України, володіють спільними юридичними ознаками, а саме: а) їхньою суспільною спрямованістю проти визначених об'єктів кримінально-правової охорони; б) характером та ступенем їхньої суспільної небезпечності.

Суспільна безпека, що виникає внаслідок вчинення вибухів, підпалів або інших дій, спрямованих на масове знищення людей, зумовлена заподіянням або високою ймовірністю заподіяння шкоди життю значної кількості осіб. Специфіка протиправності таких діянь полягає у їх масовому порушенні невідчужуваного права кожної особи на життя, що гарантоване статтею 27 Конституції України.

У диспозиції ст.113 КК України термін «масове» стосовно спрямованості диверсійних діянь застосовано одноразово, безпосередньо перед формулюванням «знищення людей». Проте, існують обґрунтовані правові підстави для інтерпретації змісту цієї норми таким чином, що ознака масовості також поширюється на форму заподіяння шкоди здоров'ю. Це зумовлено такими науковими міркуваннями: а) життя, як об'єкт, що підпадає під кримінально-правову охорону, є більш значущою соціальною цінністю порівняно зі здоров'ям, відтак немасове заподіяння шкоди здоров'ю становить меншу суспільну небезпеку; б) у диспозиції ст. 113 КК після слова «здоров'ю» повторне вживання частки «на» в характеристиці спрямованості діяння може бути розтлумачене як спроба обмежити юридичне значення терміна «масове» лише першими двома формами диверсії. Незважаючи на це, вищевикладені положення щодо розуміння категорії «масове» та визначення спрямованості дій на завдання масової шкоди зберігають свою релевантність і для другої форми диверсії, але з тим застереженням, що йдеться про шкоду здоров'ю значної кількості осіб, виражену у тілесних ушкодженнях або інших провах.

Положення ст. 113 КК України охоплює тілесні ушкодження усіх категорій, а саме тяжкі, середньої тяжкості та легкі, характерні ознаки яких визначені відповідно до статей 121, 122 та 125 КК України.

³³ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 7-ме вид., переробл. та допов. Київ : Юридична думка, 2010. 1288 с.

³⁴ Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 704 с.

Поняття «іншої шкоди здоров'ю» у контексті ст. 113 КК України не має чіткого законодавчого визначення, що зумовлює необхідність його належного теоретичного тлумачення. У науковій доктрині під заподіянням «іншої шкоди здоров'ю» за ст. 113 КК України розуміються дії, які не відповідають критеріям тілесних ушкоджень, але водночас заподіюють істотну шкоду здоров'ю, що проявляється, наприклад, у вигляді інтенсивного фізичного болю, неврологічних дисфункцій, значних тілесних страждань тощо³⁵.

На наше переконання, при змістовному тлумаченні поняття «іншої шкоди здоров'ю людей» слід брати до уваги не тільки законодавчі різновиди тілесних ушкоджень як такі, а й показники, що використовуються при встановленні тілесного ушкодження певного виду (як-от, тривалість порушення функцій організму, рівень втрати працездатності тощо). Такий підхід свідчить, що для належного наповнення зазначеного поняття конкретним змістом недостатньо лише констатувати спрямованість діяння проти здоров'я осіб. Натомість, є необхідність у деталізації критеріїв вимірювання такої шкоди, які суттєво відрізняються від тих, що застосовуються до тілесних ушкоджень, та у забезпеченні їх чіткого правового аргументування.

В осяжному майбутньому, на тлі стрімкого технологічного розвитку, одним із визначальних видів поняття «іншої шкоди здоров'ю людей» потенційно може стати цілеспрямоване внесення небажаних або деструктивних модифікацій до генетичного коду людини, а також інші подібні біоінженерні втручання, що впливають на її спадковість та функціональність організму.

У зв'язку з цим слід звернути увагу на позицію О. Ю. Гайворонського, який, базуючись на вищезгаданому законодавчому визначенні поняття здоров'я, підкреслює, що заподіяння шкоди здоров'ю осіб у процесі диверсійних дій включає також негативний вплив на психічне здоров'я. Це може проявлятися як безпосереднє та явне психічне насильство, так і приховані форми впливу, зокрема маніпуляції свідомістю³⁶. Однак, ми не розділяємо таку позицію, оскільки вважаємо її такою, що суперечить принципу правової визначеності. Психічне здоров'я розуміється як стан благополуччя, за якого кожна людина здатна реалізовувати свій потенціал, долати життєві переживання, працювати продуктивно і результативно, а також робити внесок у життя суспільства³⁷.

Однією з актуальних проблем, пов'язаних із зазначеною формою диверсії, є те, що вона охоплює різноманітні види тілесних ушкоджень і шкоди здоров'ю людей, які відрізняються за ступенем суспільної небезпеки. Це свідчить про те, що ст. 113 Кримінального кодексу формально включає в себе завдання такої шкоди, яка за своїм соціальним значенням не відповідає рівню загрози основам

³⁵ Скулиш С. Д., Звонарьов О. Ю. Злочини проти основ національної безпеки України : навч. посібник. Київ : Наук.-вид. відділ Нац. акад. СБУ, 2011. 220 с.

³⁶ Гайворонський О. Ю. Предмет злочинного впливу у злочинах проти основ національної безпеки України, досудове розслідування яких віднесено до підслідності слідчих органів безпеки : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2016. 199 с.

³⁷ Устинов А. В.. Психічне здоров'я як складова національної безпеки. *Український медичний часопис*. 2013. № 1 (93). С. 16–18.

національної безпеки. Прикладом можуть слугувати ситуації, коли йдеться про завдання легких тілесних ушкоджень або менш значущі фізичні впливи.

Також варто звернути увагу на тісний взаємозв'язок між життям та здоров'ям людини, які виступають об'єктами кримінально-правової охорони. Цей зв'язок нерідко створює труднощі у визначенні спрямованості дій проти одного з цих об'єктів під час розгляду конкретної справи. Для вирішення такого питання необхідно ретельно встановлювати всі фактичні обставини. Наприклад, про навмисну спрямованість дій на заподіяння тілесних ушкоджень чи іншої шкоди здоров'ю можна говорити тоді, коли з'ясовано, що діяння об'єктивно мало наслідки саме такого характеру і не могло призвести до позбавлення життя багатьох осіб. Це особливо актуально в ситуаціях, коли особа використовувала вибухівку, ефективність якої обмежувалася лише завданням шкоди здоров'ю, при цьому усвідомлюючи її обмежуючу силу. Водночас на практиці часто трапляється ситуація, коли перша та друга форми диверсії поєднуються в межах одного злочинного посягання. У таких випадках необхідне належне відображення обох форм під час кваліфікації злочину³⁸.

Суспільна небезпечність дій, таких як здійснення вибухів, підпалів чи інших аналогічних діянь, які спрямовані на масове завдання тілесних ушкоджень або шкоди здоров'ю людей, полягає у створенні умов значного ризику для життя та здоров'я багатьох осіб. До цього входить як безпосереднє завдання шкоди, так і реальна загроза її спричинення, коли такі дії здатні призвести до серйозних наслідків як окремо для жертв, так і для суспільства в цілому. У випадках, коли внаслідок цих дій уже було завдано тілесних ушкоджень, додаткової кваліфікації таких дій як злочину проти здоров'я не вимагається. Це пояснюється тим, що подібні наслідки повністю охоплюються у визначеному складі диверсії як тяжкого злочину, що охоплює всі аспекти заподіяної шкоди. Таким чином, такі діяння прирівнюються до значної загрози не лише фізичному здоров'ю людей, а й стабільності та безпеці суспільства загалом.

Здійснення вибухів, підпалів або інших дій, спрямованих на знищення чи пошкодження об'єктів, які мають важливе народногосподарське або оборонне значення. У попередній редакції ст. 60 КК 1960 року ця форма диверсії визначалася як дії, що включають вибухи, підпали чи інші дії з метою руйнування або пошкодження підприємств, споруд, транспортних шляхів і засобів сполучення, засобів зв'язку чи іншого державного або суспільного майна. У чинній редакції ця стаття була оновлена відповідно до ЗУ від 17 червня 1992 року № 2468-ХІІ, після чого її зміст без змін увійшов до ст. 113 чинного Кримінального кодексу³⁹. Проведений нами всебічний аналіз судової практики, продемонстрував, що саме ця форма диверсії є найбільш поширеною серед аналогічних випадків з початку війни у 2014 році та має значну

³⁸ Ухвала Вінницького міс. суду від 6 березня 2018 р., судова справа № 127/2100/18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/72620705>

³⁹ Про внесення змін і доповнень до Кримінального, Кримінально процесуального кодексів Української РСР, Кодексу Української РСР про адміністративні правопорушення та Митного кодексу України : Закон України від 17.06.1992 № 2468-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 35. Ст. 511.

поширеність у практиці⁴⁰. При цьому слід зазначити, що здійснення диверсії в такій формі може спричинити серйозні негативні наслідки, завдавши істотної шкоди загальнодержавним інтересам, що підкреслює її небезпечність та актуальність для здійснення запобіжних заходів.

В тлумачному словнику сучасної української мови дієслово «зруйнувати» означає перетворити щось на руїни, розбити чи розламати⁴¹. Дослідники також відзначають, що слово «зруйнування» є синонімічним поняттю «знищення».

У кримінальному праві поняття «знищення» найчастіше розглядається в контексті «знищення майна» (зокрема, у статті 194 та інших статтях КК України). Знищення майна трактується як протиправний руйнівний вплив на об'єкт, що призводить до припинення його фізичного існування або до таких змін, за яких майно повністю втрачає свою споживчу чи економічну цінність, стає непридатним для використання за його призначенням і не підлягає відновленню⁴². Таке твердження охоплює виключно питання знищення матеріальних об'єктів. Однак, як було зазначено раніше в контексті ст. 113 Кримінального кодексу, об'єктами, що мають критично важливе значення для народного господарства або оборони країни, можуть визнаватися не лише матеріальні активи, а й результати інтелектуальної чи творчої діяльності, а також інформація⁴³. Це підкреслює розширений підхід до визначення стратегічно важливих об'єктів, враховуючи як фізичну, так і нематеріальну спадщину, здатну впливати на економічну чи оборонну стабільність держави. Термін «зруйнування» або «знищення» об'єкта, згаданого в цій статті КК України, потребує теоретичного визначення, яке б охоплювало всі типи об'єктів, що мають вагоме значення для народного господарства чи оборони.

Оскільки соціальна значущість зазначених об'єктів визначається не лише їхньою фізичною присутністю, але й здатністю бути використаними за визначеним функціональним призначенням, посягання на них у процесі здійснення диверсійних дій може виявлятися в різних формах впливу. До таких форм зазвичай належать два основних типи: 1) вплив на фізичний стан об'єкта або 2) порушення його функціонального стану. Перший аспект, тобто вплив на

⁴⁰ Вирок Гуляйпільського рай. суду Запорізької обл. у справі № 315/489/16-к (провадження № 1-кп/315/63/16) від 26 жов. 2016 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/62278568> ; Вирок Жовтневого район. суду м. Харкова у справі № 639/8071/15-к (провадження № 1-кп/639/441/15) від 18 верес. 2015 р. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/50573170> ; Вирок Жовтневого район. суду м. Харкова у справі № 639/8071/15-к (провадження № 1-кп/639/441/15) від 18 верес. 2015 р. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/50573170> ; Вирок Куйбишівського район. суду Запорізької обл. у справі № 324/2130/16-к від 18 трав. 2017 р. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/66555727>

⁴¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ, Ірпінь : Перун, 2005. 1728 с.

⁴² Горбунов В. А. Кримінальна відповідальність за знищення або пошкодження майна працівника правоохоронного органу : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2012. 20 с. ; Кримінальне право України: Особлива частина: підручник. За ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тутюгіна. 5-те вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2015. 680 с.

⁴³ Климосюк А. С. Про кримінально-правову характеристику предметів диверсії та необхідність вдосконалення їх законодавчого формулювання в ст. 113 Кримінального кодексу України. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Юридичні науки*. 2016. № 5. С. 101–106.

фізичний стан, характеризується повним знищенням або серйозним пошкодженням об'єкта, яке робить його нездатним до подальшого існування у первісному вигляді. Наприклад, це може бути досягнуто шляхом організації вибуху чи іншої прямої фізичної дії, яка припиняє існування об'єкта як інфраструктурної одиниці. Другий вид впливу – це порушення функціонального стану об'єкта. Цей тип спрямований на позбавлення об'єкта його функцій, що викликає падіння його здатності виконувати призначені завдання. У цьому випадку фізична структура може теоретично залишатися інтактною, проте ключові функції стають недоступними для експлуатації. Яскравим прикладом є виведення з ладу інформаційної системи, яка відповідає за координацію чи забезпечення роботи об'єкта. Навіть якщо конструктивна частина об'єкта залишається неушкодженою, втрата функціональності робить його непридатним для використання. У переважній більшості випадків у процесі акту диверсії ці два типи посягань часто взаємопов'язані та застосовуються одночасно для досягнення максимального ефекту. Незважаючи на це, одночасне їх поєднання не є обов'язковою умовою. Диверсія може бути спрямована виключно на один із зазначених аспектів залежно від її мети та завдань конкретного сценарію.

Отже, під «руйнуванням» або «знищенням» об'єкта, що має значення для народного господарства чи оборони, розуміють: 1) повне припинення його фізичного існування або 2) приведення об'єкта до стану абсолютної та незворотної функціональної непридатності, коли його подальше відновлення стає неможливим.

Слово «пошкодження» в сучасній українській мові походить від дієслова «пошкоджувати», що означає виводити щось із ладу, псувати або руйнувати. У межах вітчизняного законодавства пошкодження визначається як подія, що порушує справний стан об'єкта, при цьому зберігається його працездатність⁴⁴. У дослідженнях диверсій науковці акцентують на тому, що пошкодження об'єктів, які мають значну народногосподарську чи оборонну цінність, зазвичай передбачає їх часткове порушення, на відміну від цілковитого знищення або приведення в непридатний стан на певний проміжок часу. При цьому така непридатність може бути усунена шляхом проведення ремонтних робіт або відновлення⁴⁵.

Отже, пошкодження об'єкта, що має важливе народногосподарське або оборонне значення, можна розглядати як процес, у результаті якого відбувається одна з наступних змін. По-перше, це може бути повне або часткове припинення фізичного існування частини об'єкта, зміна його форми або фізичного стану як усього об'єкта, так і його окремих частин. По-друге, під пошкодженням слід розуміти ситуацію, коли об'єкт втрачає свою функціональну придатність. Залежно від масштабу втрат, це може бути часткова функціональна

⁴⁴ Про затвердження Положення про порядок розслідування та обліку порушень в роботі атомних станцій : Наказ Держатомрегулювання України від 01.12.2004 р. № 184. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1594-04>

⁴⁵ Сичевський В. В., Харитонов Є. І., Олейніков Д. О. Науково практичний коментар до Розділу І Особливої частини Кримінального кодексу України (Злочини проти основ національної безпеки України). Харків : Право, 2016. 232 с.

непридатність, яка носить постійний чи тимчасовий характер, або ж повна непридатність, але з тимчасовим обмеженням. Водночас за рівнем суспільної небезпеки пошкодження таких об'єктів поступається їхньому повному зруйнуванню. Проте навіть у випадках пошкодження виникає значна загроза, оскільки такі дії можуть завдати суттєвої шкоди суспільним відносинам, що захищаються положеннями ст. 113 КК України. Це підкреслює серйозність наслідків, які можуть бути спричинені навіть частковим порушенням цілісності об'єкта з важливим народногосподарським чи оборонним значенням.

Надані теоретичні визначення знищення та пошкодження об'єктів, які мають значення для народного господарства або оборони, охоплюють усі такі об'єкти, включно з інформацією. Водночас, для правильної кваліфікації випадків знищення чи пошкодження інформації необхідно враховувати деякі її особливості, пов'язані з фізичним станом. На ці аспекти вже зверталася увага під час характеристики інформації як предмета злочину.

У Законі України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 року № 2657-ХІІ інформацією вважаються будь-які відомості і/або дані, здатні зберігатися на матеріальних носіях або бути представленими в електронній формі⁴⁶. Таким чином, під визначення інформації згідно із законодавством підпадають як документовані дані, зафіксовані на матеріальному носії, так і недокументовані відомості. У контексті цього питання це свідчить, що документована інформація має властивість об'єктивного існування разом із певним матеріальним носієм, на якому вона закріплена. Натомість недокументована інформація може приймати інші форми фізичного існування. У випадку з документованою інформацією важливо відрізнити саму інформацію від її носія. При знищенні чи пошкодженні такої інформації об'єктом може бути як сукупність інформації і носія, так і лише сама інформація. Під знищенням інформації маємо на увазі вплив на комп'ютерну інформацію, який спричиняє її повне зникнення або переведення у стан, що унеможливує подальше використання. Пошкодження інформації, ототожнюється зі зміною або перекрученням даних, що призводить до модифікації відомостей настільки, що вони стають тимчасово, частково чи повністю непридатними для задоволення інформаційних потреб. У разі здійснення диверсії порушується фізична цілісність інформації. Порушення цілісності визнається однією з ключових загроз для даних, яке проявляється у їхньому спотворенні, руйнуванні чи повному знищенні.

Фізичний вплив на інформаційні ресурси під час здійснення диверсійних дій може реалізовуватися різними методами, включаючи застосування як шкідливих технічних засобів, так і шкідливого програмного забезпечення, до якого належать комп'ютерні віруси. Ці віруси створюються з метою незаконного проникнення в електронно-обчислювальні пристрої, комп'ютерні системи або мережі з подальшим знищенням, пошкодженням чи викраданням інформації, що міститься в них. Використання таких засобів демонструє високий рівень небезпечності через здатність спричиняти суттєві пошкодження

⁴⁶ Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 р. № 2657-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 48. Ст. 650. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>

інформаційних об'єктів, які мають значення з точки зору економіки чи національної безпеки. Застосування комп'ютерних вірусів або інших шкідливих засобів можна трактувати як одні з методів, спрямованих на завдання шкоди критично важливим об'єктам інфраструктури. Такі дії характеризуються спробами руйнування, пошкодження або паралізації об'єктів, які мають велике стратегічне значення, зокрема для народного господарства чи обороноздатності країни. Що стосується рівня суспільної небезпечності таких втручань, то вони мають наслідки, співставні за руйнівністю з масштабними вибухами чи підпалами⁴⁷. Таким чином, масштаб руйнівних властивостей та можливих наслідків від використання шкідливих програм та технологій підкреслює важливість посиленої уваги до безпеки як на державному рівні, так і в приватному секторі.

У разі знищення або пошкодження інформації внаслідок диверсійних дій має місце протиправний вплив на саму інформацію чи матеріальний носій, на якому вона зберігається. У результаті: а) при знищенні інформація повністю зникає або остаточно й незворотно втрачає свою функціональну придатність; б) при пошкодженні інформація частково зникає фізично або тимчасово чи постійно, частково чи повністю втрачає свою функціональну придатність.

У цьому контексті слід звернути особливу увагу на проблему незаконного блокування інформації, що призводить до унеможливлення доступу до неї⁴⁸. Зокрема, влітку 2017 року в Україні здійснена була хакерська атака з поширенням вірусу-вимагача «Ретуа» спричинило серйозні наслідки. Були заблоковані ключові підприємства, важливі для економіки країни, серед яких Укрпошта, Укрзалізниця, Укртелеком, аеропорт «Бориспіль», а також тимчасово виведена з ладу система радіаційного моніторингу Чорнобильської атомної електростанції. В січні 2022 року хакери здійснили атаку на приблизно 70 вебсайтів українських державних установ. Зокрема, були атаковані сайти Міністерства освіти і науки, Міністерства закордонних справ, Міністерства у справах ветеранів, Міністерства енергетики, Державної служби з надзвичайних ситуацій та ресурсу «Дія». На урядових платформах з'явилося зображення з текстом трьома мовами – українською, російською та польською. У ньому користувачів попереджали про нібито оприлюднення їхніх особистих даних та знищення інформації на комп'ютері. У тексті згадувалося, що це «за ОУН УПА, за Галичину, за Полісся та за історичні землі», що натякало на причетність до злочину «польських» хакерів. При аналізі подібних дій доцільно виходити з позиції, що поняття блокування тісно пов'язане з такими категоріями, як знищення чи пошкодження інформації, особливо коли об'єктом протиправних дій є сама інформація.

Водночас слід відрізняти подібні диверсійні дії, які спрямовані на певні об'єкти з інформаційною складовою. У таких випадках блокування доступу до

⁴⁷ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 7-ме вид., переробл. та допов. Київ : Юридична думка, 2010. 1288 с.

⁴⁸ Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах : Закон України від 05.07.1994 р. № 80/94-ВР. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/80/94-%D0%B2%D1%80>

цих об'єктів спричиняє втрату їхньої функціональної придатності, наприклад, якщо йдеться про об'єкт, що має важливе оборонне значення.

Суспільна небезпека вчинення вибухів, підпалів або інших дій, спрямованих на руйнування чи пошкодження об'єктів із важливим народногосподарським або оборонним значенням, полягає у завданні шкоди або створенні реальної загрози завдання такої шкоди суспільним відносинам, що забезпечують безпеку цих об'єктів. Фактичне руйнування чи пошкодження подібних об'єктів не потребує додаткової кваліфікації за іншими статтями Кримінального кодексу України, зокрема тими, що передбачають відповідальність за знищення чи пошкодження чужого майна, оскільки такі дії охоплюються статтею 113 КК України. Це положення стосується і тих випадків, коли диверсійні дії здійснюються способами, що створюють загальну небезпеку.

Отже, диверсія, що здійснюється у формі вибухів, підпалів чи інших дій, спрямованих на масове знищення людей, завдання тілесних ушкоджень або шкоди здоров'ю, а також на руйнування чи пошкодження об'єктів із важливим народногосподарським або оборонним значенням, має усічений склад. Це означає, що злочин вважається завершеним на стадії реалізації умислу, яка зазвичай характерна для замаху на злочин. Таким чином, його слід розцінювати як закінчений злочин з моменту фактичного здійснення вибуху, підпалу або інших дій, які безпосередньо спрямовані на завдання шкоди об'єкту злочину.

Наступною з форм диверсії, яку ми будемо розглядати є *вчинення дій, спрямованих на радіоактивне забруднення*. Цей вид диверсії не був передбачений в ст. 60 Кримінального кодексу 1960 року, але був доданий до ст. 113 під час прийняття Кримінального кодексу 2001 року⁴⁹.

Поняття слово «радіоактивний» в українській мові означає те, що має властивість радіоактивності. Радіоактивність, у свою чергу, визначається як самочинний або викликаний штучно розпад атомних ядер певних хімічних елементів, під час якого утворюється випромінювання елементарних частинок, таких як електрони, позитрони тощо⁵⁰. Радіоактивний розпад атомних ядер є одним із способів виділення енергії під час ядерних перетворень. Цей процес характеризується мимовільним переходом нестабільних атомних ядер у більш стійкі стани. Сам термін «радіоактивність» уперше з'явився при відкритті нового хімічного елемента – радію, щоб описати його здатність випромінювати промені. Це випромінювання, відоме як радіоактивне, полягає у виділенні внутрішньої енергії під час розпаду і її випусканні в навколишнє середовище у вигляді альфа-, бета- та гамма-променів⁵¹. Слово «забруднення» означає дію, що виражається в забрудненні, тобто поширенні чи застосуванні речовин, які роблять щось непридатним або шкідливим для використання. Таким чином, термін «радіоактивне забруднення» позначає згубний вплив радіоактивного випромінювання на довкілля чи інші об'єкти.

⁴⁹ Климосюк А. С. Законодавча конструкція диверсії: реалії та перспективи. *Jurnalul juridic national: teorie si practica*. 2018. № 2. Т. 1. С. 125–128.

⁵⁰ Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ, Ірпінь: Перун, 2001. 1440 с.

⁵¹ Стеблюк М. І. Цивільна оборона: підручник. Київ: Знання, 2006. 487 с.

У дослідженнях у сфері кримінального права, які присвячені аналізу об'єктивної сторони диверсії, науковці по-різному трактують зміст дій, що спрямовані на радіоактивне забруднення. Зокрема, деякі дослідники утримуються від конкретизації характеристик таких дій, обмежуючись описом лише можливих наслідків їх реалізації. Наприклад, В. І. Шакур, використовуючи термін «радіаційне» замість терміна «радіоактивне», що міститься у диспозиції статті 113 КК України, визначають радіаційне забруднення як процес, за якого навколишнє середовище піддається впливу радіоактивних речовин. Вони наголошують на необхідності впровадження заходів радіаційного захисту населення та інших спеціалізованих дій, спрямованих на обмеження радіоактивного опромінення, а також забезпечення умов для нормального функціонування господарської діяльності⁵². Інші дослідники звертають увагу на спрямованість радіоактивного забруднення, яке має на меті завдання смерті або шкоди здоров'ю людей через їхнє опромінення радіоактивними речовинами⁵³. Вважаємо, що в такому випадку радіоактивне забруднення виступає лише засобом диверсії, реалізованої у формі інших дій, спрямованих на масове знищення людей, завдання тілесних ушкоджень чи іншої шкоди здоров'ю людини.

У національному законодавстві радіоактивне забруднення визначається як наявність або поширення радіоактивних речовин в обсягах, що перевищують їх природний рівень у навколишньому середовищі чи організмі людини. Під радіоактивною речовиною розуміють таку субстанцію, яка генерує або за певних умов здатна генерувати іонізуюче випромінювання⁵⁴. В українській мові термін «наявність» трактується як існування чи присутність певного об'єкта або явища⁵⁵. Таким чином, факт присутності радіоактивних речовин свідчить про вже наявне радіоактивне забруднення. Тому дії, спрямовані на спричинення такого забруднення, зазвичай пов'язані з поширенням цих речовин. Поняття радіоактивний матеріал визначений у статті 1 Міжнародної конвенції про боротьбу з актами ядерного тероризму від 13 квітня 2005 року. До нього належать ядерні матеріали та інші радіоактивні речовини, які містять нукліди, здатні самостійно розпадатися, а також через свої радіологічні властивості або здатність до поділу можуть спричиняти смерть, серйозні травми або значну шкоду власності чи навколишньому середовищу⁵⁶. Відповідно, до категорії радіоактивних матеріалів, які можуть використовуватися під час здійснення дій, спрямованих

⁵² Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За заг. ред. О. М. Джужі, А. В. Савченка, В. В. Черня. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 1064 с.

⁵³ Чуваков О. А. Злочини проти основ національної безпеки України: проблеми кримінально-правової теорії і практики : монографія. Одеса : Фенікс, 2017. 362 с.

⁵⁴ Про затвердження Інструкції щодо проведення радіаційного контролю транспортних засобів і вантажів у пунктах пропуску через державний кордон та на митній території України : Наказ Міністерства екології та природних ресурсів України від 15.05.2000 р. № 27. *Офіційний вісник України*. 2000. № 28. Ст. 1184.

⁵⁵ Словник української мови : в 11 томах / Ред. колег. І. К. Білодід та ін. Київ : Наукова думка, 1974. Т. 5. 840 с.

⁵⁶ Про ратифікацію Міжнародної конвенції про боротьбу з актами ядерного тероризму : Закон України 15.03.2006 р. № 3533-IV. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3533-15>

на радіоактивне забруднення, належать джерела іонізуючого випромінювання, радіоактивні речовини, ядерні матеріали та радіоактивні відходи.

Отже, у випадках диверсійних дій, метою яких є створення радіоактивного забруднення, можуть бути задіяні різні радіоактивні матеріали. Серед них виділяють джерела іонізуючого випромінювання, радіоактивні речовини, ядерні матеріали та радіоактивні відходи. Ця точка зору підтверджується науковими дослідженнями, які систематизують потенційні форми діяльності, спрямовані на радіоактивне забруднення. До таких дій належать пошкодження чи знищення джерел іонізуючого випромінювання, руйнування або пошкодження ядерних установок, розбирання чи підпал корпусів, оболонок агрегатів або пристроїв, що містять радіоактивні матеріали, та інші подібні дії⁵⁷.

Конструкція об'єктивної сторони диверсії, що розглядається в даній формі, має характерну особливість: законодавець обмежився визначенням лише самого факту вчинення дій, спрямованих на радіоактивне забруднення, без детальної конкретизації цих дій за їх видом або етапами реалізації відповідного умислу. Це свідчить, що склад злочину має усічений характер, оскільки спрямованість таких дій може проявлятися як під час створення умов для злочину (готування), так і в процесі безпосередніх дій, метою яких є реалізація злочину (замах). Таким чином, із суто формально-юридичної точки зору, диверсія вважається завершеним злочином із того моменту, коли особа вчинила відповідні дії, навіть якщо вони перебувають лише на стадії готування.

П'ята форма диверсії охоплює дії, *спрямовані на організації масового отруєння*. Ця категорія диверсій була відображена і в статті 60 Кримінального кодексу 1960 року, де вона отримала законодавче визначення як «здійснення масових отруєнь».

Відповідно до Закону України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» від 24 лютого 1994 року № 4004-XII, масові отруєння класифікуються як широкомасштабні неінфекційні захворювання, обумовлені впливом біологічних, фізичних, хімічних або соціальних чинників навколишнього середовища життєдіяльності. До таких чинників належать об'єкти господарської діяльності, а також продукція, роботи та послуги, що виникають внаслідок їх функціонування⁵⁸. Під час масового отруєння відсутня характеристика інфекційності, що означає здатність спричиняти інфекційний процес у природних умовах⁵⁹. Саме ця особливість відрізняє масові отруєння від інших видів масових захворювань, зокрема епідемій.

Масове отруєння відбувається через використання токсичних речовин, які, потрапляючи в організм, взаємодіють із його біохімічними системами, що

⁵⁷ Кримінальне право (Особлива частина): підручник / За ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. Т. 1. Луганськ: Елтон-2, 2012. 780 с. ; Кримінальне право України. Особлива частина : підручник. За заг. ред. О. М. Литвинова. Харків : ХНУВС, 2011. 572 с.

⁵⁸ Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення : Закон України від 24.02.1994 р. № 4004-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 27. Ст. 218.

⁵⁹ Про затвердження методичних вказівок «Медико-біологічні дослідження виробничих штамів мікроорганізмів і токсиколого-гігієнічна оцінка мікробних препаратів, визначення їх безпеки та обґрунтування гігієнічних нормативів і регламентів» : Наказ МОЗ від 26.10.2004 р. № 521. URL: http://www.moz.gov.ua/ua/portal/dn_20041026_521.html

відповідають за функціонування життєво важливих процесів. Це може призводити до паралізації окремих функцій організму або їх значного порушення. У чинному законодавстві України відсутнє чітке визначення поняття отруйних речовин. Згідно з «Переліком небезпечних властивостей», затвердженим Наказом Міністерства екології та природних ресурсів України від 16 жовтня 2000 року № 165, під категорію отруйних речовин підпадають ті речовини чи відходи, які, потрапляючи до організму через дихальну систему, травний тракт або шкірні покриви, можуть спричинити смерть людини або викликати на її організм сильний негативний вплив⁶⁰.

Згодом було запропоновано інше визначення отруйних речовин – як небезпечних хімічних компонентів та сполук, які мають характерний склад, включаючи суміші, продукти їх розкладу й розпаду. Завдяки сукупності своїх властивостей такі речовини здатні становити загрозу для довкілля, тваринного світу і людського здоров'я, за небезпекою їх загибелі. Вони вимагають застосування спеціальних методів, умов та засобів для безпечного поводження⁶¹.

У процесі дослідження отруйних речовин як предмета контрабанди за статтею 201 КК України та незаконного виробництва, виготовлення, придбання, транспортування, пересилання, зберігання з метою збуту або безпосередньо збуту токсичних чи сильнотоксичних речовин, а також відповідних лікарських засобів за ст. 321 КК України, науковці зазначають, що такими речовинами є сполуки рослинного походження (наприклад, отрута мухомора, білої поганки тощо), тваринного походження (зокрема, зміїна отрута або токсини, що виробляються членистоногими), мінерального походження (миш'як, стрихнін, ртуть, сулема, синильна кислота та інші ціаніди, пестициди тощо) або ж продукти хімічного синтезу. Ці речовини здатні при впливі на живий організм спричиняти гостре або хронічне отруєння чи навіть смерть⁶². Зазначене визначення вважається вдалим, оскільки воно враховує можливість негативного впливу отруйних речовин не тільки на людський організм, але й на організми тварин.

Науковці наголошують, що заходи, спрямовані на масове отруєння, можуть реалізовуватися через зараження харчових продуктів, джерел води, повітря, а також лікарських засобів⁶³, одягу та інших об'єктів навколишнього середо-

⁶⁰ Про затвердження методичних вказівок «Медико-біологічні дослідження виробничих штамів мікроорганізмів і токсиколого-гігієнічна оцінка мікробних препаратів, визначення їх безпеки та обґрунтування гігієнічних нормативів і регламентів»: Наказ МОЗ від 26.10.2004 р. № 521. URL: http://www.moz.gov.ua/ua/portal/dn_20041026_521.html

⁶¹ Про затвердження Інструкції про розгляд заявок та надання дозволів на виробництво, зберігання, транспортування, використання, захоронення, знищення та утилізацію отруйних речовин, у тому числі продуктів біотехнологій та інших біологічних агентів: Наказ Міністерства України від 30.07.2002 р. № 294 (втратив чинність). URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0781-02>

⁶² Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 7-ме вид., переробл. та допов. Київ: Юридична думка, 2010. 1288 с.; Кримінальний кодекс України. Наук.-практ. комент.: у 2 т. / За заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., допов. Харків: Право, 2013. Т. 2. 1040 с.

⁶³ Кримінальне право України. Особлива частина: підручник / За заг. ред. О. М. Литвинова. Харків: ХНУВС, 2011. 572 с.

вища⁶⁴. До таких дій необхідно відносити виключно свідомо спрямовану діяльність, яка має на меті поширення токсичних речовин серед значної кількості людей або тварин. Існує широкий спектр можливих проявів цього виду злочинної поведінки. Основними способами здійснення масового отруєння є повітряний, контактний і рідинно-харчовий. Повітряний спосіб передбачає розпилення токсичних речовин у вигляді газу, пари або туману з метою їх проникнення в організм через дихальні шляхи. У разі контактного способу отруєння речовинами забруднюються об'єкти зовнішнього середовища, через які токсини проникають в організм через шкірний покрив. Щодо рідинно-харчового способу, то він полягає у забрудненні питної води, продуктів харчування чи кормів для тварин, які, потрапляючи в організм через шлунково-кишковий тракт, спричиняють отруєння. Зазначимо, що законодавець у ст. 113 КК України не конкретизує ані видів дій, спрямованих на масове отруєння, ані способів їх реалізації. Відтак різновиди таких дій та методи їх здійснення залишаються доволі широкими й можуть змінюватися залежно від обставин та умов.

Конструкція об'єктивної сторони диверсії, вчиненої в даній формі, визначається тим, що законодавець включив до її складу лише ознаку здійснення дій, спрямованих на масове отруєння, без конкретизації таких дій за їх різновидами та стадіями реалізації умислу. Ця характеристика аналогічна до тієї, яка застосовується при діях, спрямованих на радіоактивне забруднення. У зв'язку з цим наведені нами аргументи та висновки щодо конструкції п'ятої форми диверсії мають таке ж значення і для цієї форми. Таким чином, таке кримінальне правопорушення слід вважати завершеним лише з моменту скоєння дій, які безпосередньо спрямовані на масове отруєння і створюють реальну небезпеку завдання шкоди об'єкту диверсії. Дії, спрямовані на підготовку до злочину, наприклад, пошук отруйних речовин з метою їх подальшого використання для масового отруєння, слід кваліфікувати як готування до диверсії за ч.1, ст. 14 та ст. 113 КК України. Крім того, можливий також замах на вчинення злочину, зокрема у формі замаху на непридатний об'єкт або із застосуванням непридатних засобів.

Суспільна небезпека зазначених дій полягає у їх потенційній або фактичній здатності завдавати істотної шкоди здоров'ю чи життю великої кількості людей або тварин. Реальне спричинення такої шкоди збільшує рівень небезпечності діяння і має враховуватися при визначенні ступеня покарання винної особи. У випадках, коли вчинене правопорушення має ознаки злочину, що передбачає більш сувору відповідальність, ніж визначено ст. 113 КК України, дії потребують додаткової правової кваліфікації відповідно до іншої статті кримінального законодавства.

Шосту, сьому та восьму *форми диверсії об'єднує їх спрямованість на здійснення дій, які націлені на розповсюдження конкретних захворювань, пов'язаних із загрозою для життя та здоров'я людей, тварин і рослинної флори. Ці форми шкідливих дій знаходять своє законодавче відображення ще у статті*

⁶⁴ Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / За ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-ге вид., переробл. і допов. Харків: Право, 2015. 680 с. ; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 7-ме вид., переробл. та допов. Київ : Юридична думка, 2010. 1288 с.

60 Кримінального кодексу 1960 року, але їх тлумачення в ті часи мало певні відмінності. По-перше, ці типи диверсій були юридично визначені через поняття «поширення епідемій, епізоотій чи епіфітотій», що включало всі три аспекти загроз. По-друге, зазначена форма «поширення епіфітотій», яка охоплює шкоду рослинному світу, з'явилася в тексті цієї статті пізніше внаслідок прийняття відповідного Закону України від 17 червня 1992 року № 2468-XI. Таким чином, законодавче регулювання цих форм диверсій відображає загальне розуміння потенційного ризику та загроз екологічній безпеці суспільства⁶⁵.

Насамперед, розглянемо питання вчинення дій, спрямованих на поширенню епідемій. У Кодексі цивільного захисту та Законі України «Про захист населення від інфекційних захворювань» від 6 квітня 2000 року № 1645-III епідемія трактується як явище, у якому інфекційна хвороба охоплює значну частину населення певної території протягом короткого проміжку часу⁶⁶. У кримінально-правовій доктрині епідемію вважається процес масового поширення інфекційних захворювань серед людей на значній території за короткий період часу. Це явище характеризується тим, що рівень захворюваності у певному регіоні та в конкретний період значно перевищує типові показники, властиві цій інфекційній хворобі, і супроводжується відповідною динамікою поширення⁶⁷.

Інфекційні хвороби – це розлади здоров'я людини, спричинені дією живих збудників, таких як віруси, бактерії, рикетсії, найпростіші, грибки, гельмінти, кліщі та інші патогенні паразити. Крім того, вони можуть бути обумовлені продуктами життєдіяльності цих збудників (токсинами) або патогенними білками (пріонами). Ці захворювання передаються від інфікованих осіб до здорових і мають схильність до масового поширення⁶⁸. Мікроорганізми, які є збудниками інфекційних хвороб, характеризуються патогенністю, що відображає їх потенційну здатність викликати інфекційне захворювання у макроорганізмів певного виду. Патогенність визначається як видова генетична властивість мікроорганізмів, яка формується під впливом різноманітних факторів. Найважливішими з них є інфекційність, інвазивність і токсичність. Інфекційність позначає здатність збудників спричинювати перебіг інфекційного процесу та є тісно пов'язаною з інвазивністю – властивістю долати захисні бар'єри організму, проникати до його тканин та активно в них розмножуватися. Токсичність, у свою чергу, полягає у здатності мікроорганізмів впливати на метаболічні функції

⁶⁵ Климосюк А. С. Законодавча конструкція диверсії: реалії та перспективи. *Jurnalul juridic national: teorie si practica*. 2018. № 2. Т. 1. С. 125–128.

⁶⁶ Про захист населення від інфекційних хвороб : Закон України від 06.04. 2000 р. № 1645-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 29. Ст. 228. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1645-14#Text>

⁶⁷ Бантишев О. Ф., Шамара О.В. Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки України (проблеми кваліфікації): монографія. Луганськ : Віртуальна реальність, 2014. 198 с. ; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 7-ме вид., переробл. та допов. Київ: Юридична думка, 2010. 1288 с.

⁶⁸ Про захист населення від інфекційних хвороб : Закон України від 06.04. 2000 р. № 1645-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 29. Ст. 228. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1645-14#Text>

організму хазяїна, порушуючи гомеостатичні процеси його внутрішнього середовища⁶⁹.

Інфекційні захворювання класифікуються на дві основні категорії. Перша категорія включає небезпечні інфекції, які характеризуються тяжкими та/або тривалими розладами здоров'я в окремих випадках, що можуть створювати загрозу для життя та здоров'я інфікованих осіб. Друга категорія охоплює особливо небезпечні інфекції, до яких також належать карантинні захворювання, такі як чума, холера і жовта лихоманка. Ці захворювання викликають значні й стійкі порушення здоров'я у значної частини населення, відзначаються високим рівнем летальності та швидким поширенням серед популяцій. Варто зазначити, що в контексті положень ст. 113 КК України, яка стосується злочинів проти основ національної безпеки, мова йде головним чином про поширення саме особливо небезпечних інфекційних захворювань. Як правило, таке поширення розглядається як прояв епідемії. Епідемічно значущі хвороби визначені у «Переліку особливо небезпечних, небезпечних інфекційних та паразитарних хвороб людини і носіння збудників цих хвороб», затверджену наказом Міністерства охорони здоров'я України від 19 липня 1995 року № 133⁷⁰.

Розповсюдження епідемії зазвичай означає поширення особливо небезпечних інфекційних захворювань, викликаних їх збудниками, які здатні швидко охоплювати значну кількість людей за відносно короткий час. Згідно з дослідженнями об'єктивної сторони диверсії, науковці зазначають, що до дій, спрямованих на поширення епідемії, можна віднести поширення збудників інфекційних хвороб на територію України або спроби такого поширення. Це може виявлятися через зараження продуктів харчування, води, їжі, медикаментів, медичних засобів або шляхом поширення заражених переносників хвороб, таких як гризуни, комахи, кліщі тощо⁷¹.

Є. Д. Скулиш та О. Ю. Звонарьов указують, що зазначений спосіб здійснення диверсії передбачає цілеспрямовані дії, спрямовані на створення у навколишньому середовищі джерела первинного поширення інфекції⁷². Законодавець у ст. 113 КК України не надає конкретного переліку дій, спрямованих на поширення епідемії, що дозволяє трактувати їх як будь-які дії, котрі безпосередньо спрямовані на розповсюдження збудників особливо небезпечних інфекційних

⁶⁹ Про затвердження методичних вказівок «Медико-біологічні дослідження виробничих штамів мікроорганізмів і токсиколого-гігієнічна оцінка мікробних препаратів, визначення їх безпеки та обґрунтування гігієнічних нормативів і регламентів»: Наказ МОЗ від 26.10.2004 р. № 521. URL: http://www.moz.gov.ua/ua/portal/dn_20041026_521.html

⁷⁰ Перелік особливо небезпечних, небезпечних інфекційних та паразитарних хвороб людини і носійства збудників цих хвороб: Наказ МОЗ від 19.07.1995 р. № 133. URL: <http://mozdocs.kiev.ua/view.php?id=383>

⁷¹ Сичевський В. В., Харитонов Є. І., Олсініков Д. О. Науково практичний коментар до Розділу І Особливої частини Кримінального кодексу України (Злочини проти основ національної безпеки України). Харків: Право, 2016. 232 с.; Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / За ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., переробл. і допов. Харків: Право, 2015. 680 с.

⁷² Скулиш Є. Д., Звонарьов О. Ю. Злочини проти основ національної безпеки України: навч. посібник. Київ: Наук.-вид. відділ Нац. акад. СБУ, 2011. 220 с.

захворювань. Способи поширення епідемій можуть бути різноманітними, зокрема виділяються такі основні із них:

- *аерогенний* або *повітряно-крапельний* – передбачає перенесення інфекційного збудника через повітря з подальшим його проникненням до організму через органи дихання;

- *аліментарний* чи *харчовий* – заснований на проникненні збудника в організм людини через споживання забруднених продуктів харчування або води;

- *контактний* – характеризується проникненням збудника інфекційного захворювання через слизові оболонки (зокрема рот, ніс, очі) або пошкоджену шкіру. Таким чином, обмеження конкретизації у законодавстві розширює трактування можливих дій та шляхів розповсюдження небезпечних інфекцій;

- *трансмісійний* – передбачає штучне зараження переносників, таких як кровосисні членистоногі, які під час укусу людини передають інфекційного агента⁷³.

Суспільна безпека дій, спрямованих на поширення епідемій, насамперед полягає в загрозовому характері інфекційних захворювань та їх здатності до неконтрольованого розповсюдження, а не стільки в кількості жертв. Наприклад, навіть кілька випадків таких серйозних інфекцій, як чума чи холера, можуть розцінюватися як епідемія. Важливою особливістю таких дій є те, що вони, зазвичай, спрямовані на невизначену кількість людей з метою максимального поширення інфекційних хвороб.

Щодо вчинення дій, спрямованих на поширення епізоотій, Кодекс цивільного захисту визначає епізоотію як інтенсивне поширення заразної хвороби серед тварин за короткий проміжок часу, причому рівень захворюваності значно перевищує звичайний на певній території⁷⁴. Одне з тлумачень поняття «широкий» пов'язується з великим масштабом або значним обсягом. У свою чергу, у довідковій літературі «заразний» трактується як здатний передаватися іншому, а «зараза» позначає мікроорганізми, які є збудниками інфекційних хвороб⁷⁵. Таким чином, епізоотія характеризується масштабним поширенням інфекційних захворювань серед тварин.

Особливості інфекційних захворювань, які були розглянуті у контексті епідемій, залишаються актуальними й щодо епізоотій. Зокрема, однією з ключових характеристик як епідемій, так і епізоотій є здатність інфекційних хвороб до стрімкого самопоширення. На території України найбільш поширеними епізоотичними захворюваннями є туберкульоз та лейкоз великої рогатої худоби, ящура, лептоспіроз, класична чума свиней, сказ і сибірка. Ці патології характеризуються високою летальністю серед інфікованих тварин. Наприклад, при захворюванні на ящура рівень смертності може досягати 80%. Особливу загрозу становлять епізоотії, пов'язані з антропозоонозними інфекціями –

⁷³ Скулиш Є. Д., Звонарьов О. Ю. Злочини проти основ національної безпеки України: навч. посібник. Київ: Наук.-вид. відділ Нац. акад. СБУ, 2011. 220 с.

⁷⁴ Кодекс цивільного захисту України : Закон України від 02.10.2012 р. № 5403-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 34-35. Ст. 458.

⁷⁵ Словник української мови: в 11 томах. Ред. колег. І. К. Білодід та ін. Київ : Наукова думка, 1972. Т. 3. 744 с.

захворюваннями, спільними для тварин і людей, здатними передаватися від заражених тварин до людини. Серед таких захворювань виділяють бактеріальні (чума, сибірка, туляремія, сап, меліойдоз), вірусні (питакоз, енцефаломієліти), рикетсійні (кліщовий рикетсіоз, ку-гарячка), а також мікози (кокцидіодомікоз). Кожне з них має значний рівень епідемічного та епізоотичного ризику, що підвищує необхідність посилених заходів профілактики та моніторингу.

Протиправні дії, спрямовані на поширення епізоотій, можуть включати зараження кормів, води, місць утримання або тимчасового перебування тварин збудниками інфекційних хвороб. Також це стосується використання переносників відповідних хвороб, спільного утримання хворих і здорових тварин та інших подібних заходів⁷⁶. У ст. 113 КК України законодавець не деталізує конкретні дії, спрямовані на поширення епізоотій, що свідчить про можливість трактування цього положення досить широко. Це можуть бути будь-які дії, безпосередньо спрямовані на розповсюдження збудників особливо небезпечних інфекційних хвороб, незалежно від способу їх здійснення. Зокрема, використовувати методи можуть збігатися зі способами поширення епідемій, такими як аерогенний або повітряно-краплинний, аліментарний чи рідинно-харчовий, трансмісійний або контактний – їх специфіка була раніше охарактеризована.

Під час практичного розгляду питання про визнання певних дій такими, що спрямовані на поширення епізоотій, необхідно враховувати характер потенційного інфекційного захворювання тварин, його можливі наслідки та масштаби території, яку може охопити відповідна хвороба. Також важливо зважати на те, що для поширення як епідемій, так і епізоотій, не обов'язково, щоб винуватці безпосередньо переносили збудник захворювання до конкретної тварини чи людини або досягали результату через багаторазове виконання різних дій. Направлені на поширення епізоотій (або епідемій) дії можуть полягати у свідомому внесенні збудника в певну точку, звідки інфекція здатна стрімко поширитися на інші території.

Важливою характеристикою суспільної небезпечності дій, спрямованих на поширення епізоотій, є їх здатність завдавати шкоди здоров'ю та життю великої кількості тварин, як диких, так і свійських. Оскільки ці тварини залучені до різних суспільних відносин – екологічних чи економічних, наслідки таких дій можуть мати значний вплив на суспільство. Зокрема, шкода може виражатися у втраті можливості забезпечувати населення продуктами харчування тваринного походження, що призводить до серйозних соціально-економічних проблем. Окрім цього, варто враховувати, що інфекційні захворювання тварин можуть передаватися людям. Це створює загрозу виникнення епідемій, що ще більше погіршує ситуацію. Прикладом такої загрози є вже відомі випадки зараження людей інфекційними хворобами, які походять від тварин, як-от пташиний грип (вірус грипу А(H5N1)) чи свинячий грип (H1N1). Таким чином, подібні дії мають

⁷⁶ Кримінальне право України: Особлива частина : підручник / За ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2015. 680 с. ; Скулиш Є. Д., Звонарьов О. Ю. Злочини проти основ національної безпеки України : навч. посібник. Київ : Наук.-вид. відділ Нац. акад. СБУ, 2011. 220 с.

багатовимірну небезпеку і потребують ретельного врахування під час встановлення покарання винної особи⁷⁷.

Стосовно здійснення дій, спрямованих на поширення епіфітотій, слід зазначити, що епіфітотія, згідно з Кодексом цивільного захисту України, визначається як масштабне розповсюдження заразної хвороби рослин на території однієї або кількох адміністративно-територіальних одиниць, яке суттєво перевищує звичайний рівень захворюваності для цієї території. Фахівці в галузі цивільного захисту трактують епіфітотію як масове та інтенсивне в часі та просторі інфекційне ураження рослин, яке призводить до значної загибелі посівів і втрати їх продуктивності. При цьому хвороба вражає понад 50% площі культур⁷⁸.

Предметом диверсії, здійснюваної у формі поширення епіфітотій, здебільшого виступають вищі рослини. Таким чином, під діями, спрямованими на поширення епіфітотій у контексті ст. 113 Кримінального кодексу, слід розуміти сукупність дій, що мають на меті розповсюдження збудників інфекційних хвороб, переважно серед вищих рослин. Методи зараження рослин інфекційними хворобами та механізми поширення інфекції можуть варіюватися залежно від конкретних обставин, серед яких виділяються такі:

- ґрунтовий шлях – інфікування рослин через ґрунт і рослинні рештки, у яких патогени можуть перебувати у стані спокою;
- повітряно-краплинний або листостебловий спосіб – збудники поширюються через розпилення в повітрі або транспортуються за допомогою рідин.
- насіннєвий, або матрикально-дочірній шлях – зараження посівного чи посадкового матеріалу.
- трансмісивний спосіб – передача збудників інфекційних захворювань рослин за участі переносників, таких як комахи, кліщі тощо.

Кожен із зазначених методів має свій специфічний механізм і потенційну загрозу для об'єктів рослинного середовища.

Однією з основних ознак суспільної небезпеки дій, спрямованих на поширення епіфітотій, є їхній значний вплив на навколишнє середовище та економіку, оскільки такі дії здатні завдати шкоди широкому спектру рослин. Ці рослини часто відіграють важливу роль у різних суспільних відносинах, включаючи екологічні системи, аграрне виробництво та економічні процеси. Наслідки таких дій можуть мати серйозний характер, що безпосередньо враховується як під час оцінки їх масштабу, так і при визначенні виду та міри покарання для винуватців. Так само, як і у випадку з епізоотіями у тварин, результати поширення епіфітотій можуть коливатися від локальних екологічних збитків до критичних соціальних наслідків. Зокрема, розповсюдження таких захворювань здатне стати причиною продовольчих криз або навіть масового голоду. Ряд інфекційних хвороб, що вражають вищі рослини, має потенціал негативно впливати і на здоров'я людей. Наприклад, злакові культури, уражені хворобою, тобто ріжком, спричиненою грибовими організмами,

⁷⁷ Скулиш Є. Д., Звонарьов О. Ю. Злочини проти основ національної безпеки України : навч. посібник. Київ : Наук.-вид. відділ Нац. акад. СБУ, 2011. 220 с.

⁷⁸ Олійник П. В. Цивільний захист. Вінниця: Нова Книга, 2013. 328 с. ; Скоробогатий Я. П. Цивільний захист. Навчальний посібник. Львів : Видавництво ЛКА, 2015. 368 с.

утворюють отруйні речовини в своїх зернах. Потрапивши в продукти харчування або корми для тварин, вони можуть викликати серйозне захворювання – ерготизм. Подібні ситуації підкреслюють, наскільки серйозними можуть бути ризики від поширення епіфітотій не тільки з точки зору шкоди природі, але й для самого людства. Окрім безпосередньої шкоди нинішньому стану національного багатства внаслідок втрат урожаю чи зменшення біорізноманіття, такі явища здатні вплинути і на майбутнє економічне становище країни. Ці наслідки можуть призвести до значного погіршення екологічного стану регіонів, витрат на ліквідацію наслідків або створення нових механізмів захисту рослин. Таким чином, поширення епіфітотій варто розглядати не лише як локальну проблему певного сектору господарства чи екології, а як питання загальнонаціональної безпеки та добробуту⁷⁹.

Конструкція об'єктивної сторони диверсії, що здійснюється у шостій, сьомій та восьмій формах, має особливості, які полягають у тому, що законодавець визначає об'єктивну сторону цього злочину виключно через ознаку вчинення дій, спрямованих на поширення епідемій, епізоотій або епіфітотій, без конкретизації таких дій щодо їх характеру чи етапів реалізації злочинного умислу. Такий підхід є аналогічним до визначення дій, спрямованих на радіоактивне забруднення. Відтак, аргументи та висновки, зроблені нами стосовно конструкції п'ятої форми диверсії, є актуальними також і для зазначених форм. Таким чином, злочин слід вважати завершеним з моменту вчинення не будь-яких дій взагалі, а виключно таких дій, які прямо спрямовані на розповсюдження епідемій, епізоотій або епіфітотій, коли створюється реальна й безпосередня загроза завдання шкоди об'єкту диверсії. При цьому для кваліфікації достатньо встановити, що дії спрямовані на поширення навіть однієї інфекційної хвороби. Це дозволяє класифікувати диверсію в зазначених формах як злочин із так званим усіченим складом, момент завершення якого фіксується на стадії замаху.

З наведених фактів випливає, що дії особи можуть бути класифіковані як незакінчений злочин. Зокрема, це може бути кваліфіковано як замах на злочин, включаючи випадки замаху на непридатний об'єкт чи із використанням непридатних засобів, або як готування до злочину. Наприклад, такі дії можуть включати пошук збудників інфекційних хвороб людей, тварин або рослин з метою розповсюдження епідемій, епізоотій чи епіфітотій. У цьому контексті заслуговує на увагу позиція Є. Д. Скулиш та О. Ю. Звонарьова, які акцентують увагу на тому, що дії, спрямовані на поширення епіфітотій, можуть набувати різних форм. До прикладу, це може бути переміщення інфікованого насіння, посадкового матеріалу, рослин або інших предметів і матеріалів, які є носіями збудників інфекційних хвороб рослин, а також поширення таких збудників іншим чином⁸⁰. На нашу думку, транспортування заражених об'єктів створює

⁷⁹ Бантишев О. Ф., Шамара О.В. Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки України (проблеми кваліфікації) : монографія. Луганськ : Віртуальна реальність, 2014. 198 с.

⁸⁰ Скулиш Є. Д., Звонарьов О. Ю. Злочини проти основ національної безпеки України : навч. посібник. Київ : Наук.-вид. відділ Нац. акад. СБУ, 2011. 220 с.

передумови для подальшого вчинення диверсійних дій і, відповідно, повинно бути кваліфіковане як підготовка до злочину.

Завершуючи аналіз форм диверсії, слід зазначити, що на практиці можливе поєднання декількох форм у межах одного кримінально протиправного діяння. Це може ускладнюватися тим, що йдеться про одночасну наявність завершеного кримінального правопорушення в одній із форм та незавершеного – в іншій. Наприклад, якщо особа заклала вибуховий пристрій поблизу ядерного реактора атомної електростанції з метою зруйнувати об'єкт, важливий для національної економіки, і спричинити радіоактивне забруднення території, але через затримання не змогла здійснити вибух. У такому випадку спостерігається комбінація: а) замаху на вибух, спрямованого на руйнування об'єкта, що має значення для національної економіки, та б) завершеного кримінального правопорушення у вигляді дій, спрямованих на радіоактивне забруднення. При цьому вчинене слід кваліфікувати як завершену диверсію у формі дій із спрямуванням на радіоактивне забруднення. Замах на кримінальне правопорушення потрібно враховувати під час призначення покарання як обтяжуючу обставину, що відображає ступінь тяжкості кримінального правопорушення відповідно до п. 3, ч. 1 ст. 65 Кримінального кодексу. Такий висновок узгоджується з правовою позицією Верховного Суду України, закріпленою в його рішеннях та постановках з аналогічних справ, які стосувалися інших видів злочинів⁸¹.

2. Кримінально-правова характеристика суб'єктивних ознак диверсії

2.1. Суб'єкт складу злочину, передбаченого ст. 113 КК України

Жодне суспільно небезпечне діяння не може бути визнане кримінально протиправним без наявності суб'єкта кримінального правопорушення – тобто конкретної особи, яка вчинила це діяння та може нести кримінальну відповідальність за свої дії. У разі відсутності у вчиненому діянні ознак суб'єкта, чітко визначених кримінальним кодексом, стає очевидною відсутність складу кримінального правопорушення, що унеможливує притягнення до відповідальності. У зв'язку з цим, для коректного і законного вирішення питань, пов'язаних із кримінальною відповідальністю за диверсію, необхідно ретельно визначити особу, яка здійснила передбачене статтею 113 КК України діяння, та встановити її здатність підлягати кримінальній відповідальності згідно з чинним законодавством.

Відповідно до ч.1 ст. 18 КК України, суб'єктом кримінального правопорушення визнається фізична осудна особа, яка вчинила вчинила кримінальне правопорушення після досягнення віку, з якого, згідно з нормами Кримінального кодексу, настає кримінальна відповідальність. На основі цього законодавчого визначення можна виділити обов'язкові ознаки, притаманні суб'єкту будь-якого кримінального правопорушення, зокрема й диверсії:

⁸¹ Постанова Верховного Суду України від 20 черв. 2011 р. по справі № 5кц11. URL: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/8CA61766D7CADBA3C2257B7B004B8C1D](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/8CA61766D7CADBA3C2257B7B004B8C1D)

- наявність статусу фізичної особи;
- осудність особи;
- досягнення встановленого законом віку настання кримінальної відповідальності. У випадках, коли закон не передбачає додаткових ознак для визначення суб'єкта кримінального правопорушення, особа, яка вчинила певне кримінальне правопорушення і відповідає вказаним обов'язковим ознакам, класифікується як загальний суб'єкт кримінального правопорушення. У диспозиції ст. 113 КК України не встановлено спеціальних характеристик для суб'єкта диверсії, що дозволяє також кваліфікувати його як загального суб'єкта.

Першою характерною ознакою суб'єкта диверсії є те, що ним може бути виключно фізична особа. Сучасне кримінальне право України визнає лише індивідуальну відповідальність фізичних осіб за вчинення злочинних дій, що унеможливилося настання кримінальної відповідальності на підприємства, установи, організації чи будь-які інші колективні утворення. У випадку вчинення дій від імені та в інтересах юридичної особи, які містять ознаки кримінального правопорушення, відповідальність несуть конкретні фізичні особи, причетні до скоєного⁸². Цей підхід законодавця виглядає обґрунтованим, оскільки він підтверджує принципи індивідуальної та винної відповідальності, а також сприяє досягненню мети покарання. Отже, кримінальний відповідальності за скоєння диверсії підлягає виключно фізична особа.

Згідно до положень ст. 96-3 КК України, якщо уповноважена особа юридичної особи вчиняє кримінальне правопорушення, передбачене статтею 113 КК України, від імені та в інтересах цієї юридичної особи, це є підставою для застосування до неї заходів кримінально-правового характеру. Ці заходи можуть стосуватися як юридичних осіб приватного, так і публічного права, незалежно від їхнього статусу резидента чи нерезидента України, і включають ліквідацію юридичної особи та конфіскацію її майна.

Наступною обов'язковою ознакою суб'єкта, причетного до вчинення диверсії, виступає його осудність. Вона є важливою умовою, оскільки лише осудна особа здатна правильно/адекватно сприймати фактичні обставини своїх дій і повною мірою усвідомлювати їхній суспільно небезпечний характер. Завдяки наявності осудності людина може цілеспрямовано керувати власною поведінкою, контролювати свої вчинки та оцінювати їх наслідки відповідно до існуючих соціальних норм і правових вимог⁸³. Відповідно до ч. 1 ст. 19 Кримінального кодексу України, особою, яка вважається осудною, є та, що під час вчинення кримінального правопорушення була здатна усвідомлювати характер своїх дій чи бездіяльності та керувати ними. Виходячи з цього положення, до кримінальної відповідальності за скоєння диверсії може бути притягнута виключно фізична особа, яка у момент вчинення дій, передбачених ст. 113 КК України, мала змогу усвідомлювати їхню фактичну суть, суспільно небезпечний характер і здатність контролювати свої дії. Значущість визначення

⁸² Вереша Р. В. Суб'єкт злочину : нав.-практ. посіб. Київ : Алерта, 2014. 44 с.

⁸³ Вереша Р. В. Суб'єктивні елементи складу злочину : наук.-практ. посіб. Київ : Алерта, 2015. 88 с.

цієї ознаки суб'єкта кримінального правопорушення пояснюється тим, що осудність є однією із ключових передумов формування вини, яка виступає обов'язковим елементом суб'єктивної сторони кримінального правопорушення. У межах кримінального права це ґрунтується на філософському принципі: лише ті люди, які мають здатність до усвідомлення об'єктивної реальності та її закономірностей, можуть діяти свідомо і відповідально. Водночас особа, що через психічний розлад була здатна лише частково усвідомлювати свої дії (або бездіяльність) і обмежено контролювати їх, може бути визнана судом обмежено осудною. У таких випадках вона також несе кримінальну відповідальність за діяння, передбачені ст. 113 КК України. Однак стан обмеженої осудності враховується судом під час призначення покарання. Він може слугувати підставою для застосування до такої особи примусових заходів медичного характеру, що передбачаються законодавством.

Третьою характерною ознакою суб'єкта диверсії є досягнення особою віку, з якого настає кримінальна відповідальність за статтею КК України. Визначення мінімального віку для кримінальної відповідальності пов'язане передусім із тим, що ця ознака нерозривно стосується здатності особи усвідомлювати значення своїх дій і керувати своїми діями. Згідно з ч. 2 ст. 22 КК України, відповідальність за вчинення диверсії може наставати вже з 14 років, тобто застосовується так званий «знижений» вік кримінальної відповідальності. Таке законодавче положення викликає дискусії серед науковців у галузі кримінального права.

О. О. Климчук наголошує на важливому питанні – людина, яка досягла 14-річного віку, все ще не здатна повною мірою співвіднести свої вчинки з масштабними суспільно-політичними наслідками вказаного кримінального правопорушення, які вони можуть спричинити. На цьому етапі розвитку свідомість підлітка зазвичай охоплює лише найближчі та очевидні наслідки своїх дій, такі як пошкодження чи руйнування. Проте вона ще неспроможна оцінити більш віддалені чи складні аспекти, зокрема економічні, соціальні або політичні впливи, які не завжди лежать на поверхні й потребують ґрунтовного аналізу. Автор також акцентує увагу на тому, що в цьому віці малоймовірним є усвідомлення суспільної загрози самого діяння, його потенційного спрямування на дестабілізацію держави або інших серйозних наслідків. Основною причиною такого обмеженого усвідомлення є відсутність життєвого досвіду і незрілість світоглядних позицій, які у підлітка тільки формуються й не можуть бути чітко визначеними⁸⁴.

Позиція В. М. Бурдіна з цього питання викликає певні суперечки. Дослідник наголошує на необґрунтованості включення до ч. 2 ст. 22 КК України злочинів проти основ національної безпеки, зокрема диверсії, мотивуючи це тим, що ці кримінальні правопорушення вимагають наявності вже сформованої політичної позиції. Водночас він пропонує встановити можливість притягнення до кримінальної відповідальності, як правило, з 14-річного віку. На його думку, у цьому віці особи вже можуть

⁸⁴ Климчук О. Нове у кримінальній відповідальності за диверсію. *Підприємництво, господарство і право*. 2002. № 3. С. 84–86.

усвідомлювати складні соціальні зв'язки, розуміти наслідки своєї поведінки та контролювати її⁸⁵.

З огляду на повномасштабне вторгнення російської федерації в Україну, варто враховувати прогресуючі інтелектуальні та психофізіологічні особливості сучасних підлітків віком 14 років при розгляді цього питання. Сучасне покоління формується в динамічних умовах соціалізації, ескалації воєнних дій, що є наслідком 10-літньої війни та кардинальних технологічних змін, багатовекторного інформаційного впливу, а також постійних політичних і соціально-економічних криз. Виходячи з цього, можна вважати доцільним встановлення зниженого віку, коли може настати кримінальна відповідальність за диверсію. Водночас через різноманітні прояви диверсії на території нашої держави з початку 2014 року, залежно від форми її здійснення виникає необхідність диференційованого підходу до визначення вікових меж відповідальності за різні види таких правопорушень.

Вчинення диверсії за участю двох або більше осіб утворює склад кримінального правопорушення, що передбачає кримінальну відповідальність за диверсію, вчинену у співучасті, за умови наявності всіх необхідних ознак цього діяння. Кваліфікація дій осіб, причетних до кримінального правопорушення, проводиться відповідно до загальних положень Кримінального кодексу. Таким чином, дії співвиконавців диверсії кваліфікуються згідно зі ст. 113 ККУ України, а дії організатора, підбурювача та пособника – відповідно до ч.ч. 3, 4 та 5 ст. 27 і ст. 113 КК України.

Отже, суб'єктом диверсії виступає фізична осудна особа, яка на момент вчинення кримінального правопорушення досягла 14-річного віку. Якщо уповноважена особа юридичної особи вчиняє кримінальне правопорушення, передбачене ст. 113 КК України, від імені та в інтересах цієї юридичної особи, це стає підставою для застосування до неї кримінально-правових заходів, таких як ліквідація юридичної особи та конфіскація її майна.

2.2. Суб'єктивна сторона складу злочину, передбаченого ст. 113 КК України

Суб'єктивна сторона кримінального правопорушення являє собою його внутрішню сторону, тобто психічну діяльність особи, яка безпосередньо пов'язана із вчиненням кримінально правопорушення. Вона відображає ставлення людини до вчинюваного нею суспільно небезпечного діяння та його наслідків. Описують суб'єктивну сторону такі юридичні ознаки, як вина, мотив, мета скоєння кримінального правопорушення, а також емоційний стан особи. Ця сторона має суттєве правове значення:

– вона виступає обов'язковим елементом складу кримінального правопорушення, що є підставою для кримінальної відповідальності, і дозволяє відокремити злочинну поведінку від незлочинної;

⁸⁵ Бурдін В. М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні : монографія. Київ : Атіка, 2004. 240 с.

– вона істотно впливає на визначення кваліфікації кримінальних правопорушень і межування між суміжними складами кримінальних правопорушень;

– її зміст значною мірою визначає ступінь суспільної небезпечності вчиненого діяння та особи яка його вчиняє/суб'єкта, а це, у свою чергу, вказує на тяжкість вчиненого кримінального правопорушення та впливає на призначення винному покарання.

Відповідно до ч. 1 ст. 62 Конституції України, особа визнається невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення і не може бути піддана кримінальному покаранню, якщо її вина не доведена у встановленому законом порядку та не підтверджена обвинувальним вироком суду. Принцип презумпції невинуватості також закріплений у п. 1 ст. 11 Загальної декларації прав людини⁸⁶ та у ч. 2, ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права⁸⁷, а також відображений у ч. 2 ст. 2 Кримінального кодексу України. Це положення підкреслює, що визначальною умовою притягнення до кримінальної відповідальності є доведення вини особи. Поняття вини має ключове значення у кримінальному праві, оскільки воно характеризує суб'єктивну сторону складу кримінального правопорушення і багато в чому визначає її сутність.

Кримінальне правопорушення визначається як передбачене Кримінальним кодексом суспільно небезпечне й винне діяння, вчинене суб'єктом кримінального правопорушення (ч. 1 ст. 11 КК). З аналізу вказаної норми випливає, що вина є невід'ємною ознакою складу будь-якого кримінального правопорушення, зокрема і диверсії, тому її наявність повинна встановлюватися пріоритетно. Відповідно до ст. 23 КК України, вина характеризується психічним ставленням людини до скоєного діяння, передбаченого Кримінальним кодексом, і до наслідків цих діянь. Вона виражена у формі умислу або необережності. До складових такого психічного ставлення належать інтелектуальні (усвідомлення та передбачення) й вольові елементи. Визначені кримінальним законодавством комбінації цих елементів формують зміст вини⁸⁸.

Дослідники в галузі кримінального права одноставно вважають, що суб'єктивна сторона диверсії визначається виною у формі прямого умислу. Основним аргументом на підтвердження цієї позиції, яку ми підтримуємо, є те, що у ст. 113 Кримінального кодексу України чітко зазначено факультативну ознаку, яка переходить в обов'язкову – мета ослаблення держави. Це вказує на цілеспрямований характер діянь, описаних у диспозиції цієї статті.

Питання визначення вини у контексті диверсії залишається проблемним і потребує подальшого дослідження як на рівні теорії кримінального права, так і в судовій практиці. Основна проблема полягає в існуванні двох різних підходів до розуміння складу вини при вчиненні диверсії. Перший підхід ґрунтується

⁸⁶ Загальна декларація прав людини. Декларація ООН від 10 груд.1948 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015

⁸⁷ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. Пакт ООН від 16 груд. 1966 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_043

⁸⁸ Вереша Р. В. Суб'єктивні елементи складу злочину : наук.-практ. посіб. Київ : Алерта, 2015. 88 с.

на тому, що диверсія характеризується усіченим складом кримінального правопорушення у всіх її формах. Цей склад виключає врахування суспільно небезпечних наслідків в об'єктивній стороні кримінального правопорушення. Відтак: 1) питання психічного ставлення до таких наслідків не є частиною складу вини, а момент передбачення виключається з інтелектуального елемента умислу; 2) непрямий умисел не розглядається, адже свідоме допущення стосується лише наслідків суспільно небезпечних дій, які не є частиною об'єктивної сторони кримінального правопорушення; 3) вольовий компонент умислу обмежується виключно наміром здійснити певну дію або бездіяльність⁸⁹. Таким чином, прямий умисел у випадку диверсії зводиться тільки до наміру вчинити сам акт диверсії. Інший підхід, на якому наполягають деякі дослідники, включає до складу вини обов'язкове передбачення двох видів суспільно небезпечних наслідків. Перший вид – це наслідки безпосереднього характеру, наприклад, масове знищення людей чи завдання шкоди їхньому здоров'ю. Другий вид – це віддалені наслідки, такі як ослаблення держави. У цьому випадку бажання особи охоплює обидва види наслідків⁹⁰. Згідно з таким підходом, склад вини в диверсії формується відповідно до загального правила, наведеного в ч. 2 ст. 24 Кримінального кодексу України, і включає ставлення до самого акту диверсії та його наслідків. Обидві позиції відображають різні підходи до інтерпретації вини та її елементів, демонструючи складність правового регулювання цього питання та необхідність подальших наукових досліджень для пошуку оптимальних рішень.

На нашу думку, для розв'язання цієї дилеми необхідно диференціювати та окремо аналізувати сутність вини за двома різними ситуаціями, пов'язаними з вчиненням диверсії. Перша ситуація стосується вчинення диверсії, що має всі ознаки юридично завершеного кримінального правопорушення відповідно до ч. 1 ст. 13 Кримінального кодексу України. Друга ситуація охоплює вчинення кримінального правопорушення – диверсії, яке, окрім зазначеного, також призводить до фактичного спричинення суспільно небезпечних наслідків. У подальшому буде послідовно розглянуто кожен з цих ситуацій.

Перш за все, варто звернути увагу на зміст прямого умислу під час вчинення диверсійного діяння, яке відповідно до ч. 1 ст. 13 Кримінального кодексу має всі ознаки юридично завершеного кримінального правопорушення із усіченим складом. Згідно з ч. 2 ст. 24 Кримінального кодексу, прямий умисел полягає в тому, що особа усвідомлює суспільно небезпечний характер своїх дій, передбачає їх негативні наслідки та бажає їх настання. Водночас, відсутність суспільно небезпечних наслідків як необхідної ознаки об'єктивної сторони диверсії виключає зобов'язання їх передбачення при визначенні прямого умислу на вчинення таких дій. Таким чином, прямий умисел при здійсненні диверсії завжди включає усвідомлення особою небезпечної природи

⁸⁹ Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / За ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2015. 528 с.

⁹⁰ Сичевський В. В., Харитонов Є. І., Олейніков Д. О. Науково практичний коментар до Розділу I Особливої частини Кримінального кодексу України (Злочини проти основ національної безпеки України). Харків : Право, 2016. 232 с.

своїх вчинків (інтелектуальна складова) і її бажання виконати ці дії (вольова складова).

Усвідомлення особою суспільно небезпечного характеру свого діяння передбачає розуміння двох основних аспектів: 1) фактичного змісту скоєного діяння та 2) його соціального значення. Це передбачає усвідомлення можливості завдання істотної шкоди фізичній або юридичній особі, суспільству чи державі⁹¹. Фактичний зміст діяння сприймається через правильне інтелектуальне осмислення ключових характеристик самого діяння, його об'єктивної спрямованості на конкретний об'єкт, а також здатності такого діяння викликати певні зміни в зовнішньому середовищі або у стані об'єкта посягання. Соціальний зміст діяння усвідомлюється через розуміння його важливості в контексті суспільства, здатності завдати істотної шкоди визначеному об'єкту, а також негативної оцінки цього діяння державою і суспільством. Водночас усвідомлення того, що здійснене діяння підпадає під ознаки кримінально протиправних діянь Кримінального кодексу України, не є обов'язковим критерієм. Ці загальні принципи є актуальними й у питанні розгляду диверсії.

Вольова ознака вчинення будь-якого кримінального правопорушення полягає у свідомому спрямуванні розумових і фізичних зусиль на вибір та реалізацію конкретного варіанта поведінки⁹². Під час вчинення кримінального правопорушення з прямим умислом таке спрямування виражається як бажання і проявляється у цілеспрямованому прагненні, зосередженому на певному об'єкті. Вольова ознака прямого умислу на вчинення диверсійних дій відображається у свідомому прагненні здійснити дії, які формують об'єктивну сторону диверсії. Крім того, особливістю вольової ознаки при диверсії, на нашу думку, є наступне:

- у диспозиції ст. 113 Кримінального кодексу України цілеспрямованість діяння отримує подвійну юридичну конкретизацію: спрямованість проти певних соціальних цінностей, яка по-різному проявляється у різних формах диверсії;

- спрямованість проти держави, що однаково характеризує всі форми диверсії. Ця подвійна спрямованість визначає особливість і зміст інтелектуальної ознаки – необхідність усвідомлення особою обох зазначених аспектів.

Вищезазначені положення стосовно змісту інтелектуальної та вольової ознак набувають більш деталізованого і специфічного характеру залежно від конкретної форми здійснення диверсії.

Під час вчинення вибухів, підпалів чи інших дій, спрямованих на масове знищення людей, інтелектуальний компонент прямого умислу полягає у наступному: особа, по-перше, усвідомлює фактичну сторону свого діяння, тобто розуміє, що воно спрямоване на позбавлення життя великої кількості людей та має об'єктивні характеристики (вибраний спосіб, місце, час тощо), здатні призвести до такого результату, по-друге, особа обізнана з суспільно

⁹¹ Вереша Р. В. Суб'єктивні елементи складу злочину : наук.-практ. посіб. Київ : Алерта, 2015. 88 с.

⁹² Там само.

небезпечним характером свого діяння, розуміючи, що воно зазіхає на засадничу соціальну цінність – життя багатьох людей. Вольовий же компонент полягає в тому, що особа бажає реалізувати свій протиправний/злочинний намір, цілеспрямовано спрямовуючи свою волю саме на масове знищення людей.

У разі вчинення диверсійних дій, таких як вибухи, підпали або інші аналогічні дії, спрямовані на заподіяння масових тілесних ушкоджень або іншої шкоди здоров'ю людей, інтелектуальна складова прямого умислу виявляється у наступному. По-перше, особа усвідомлює фактичну сторону своїх дій, зокрема те, що вони мають на меті завдати шкоди саме здоров'ю значної кількості осіб і за своєю об'єктивною характеристикою здатні зумовити саме такі, а не інші негативні наслідки. По-друге, суб'єкт розуміє суспільно небезпечний характер свого діяння, що виражається в усвідомленні загрози посягання на надзвичайно важливу суспільну цінність – здоров'я великої кількості людей. Щодо вольової ознаки зазначених дій, вона полягає у прагненні особи реалізувати злочинний намір, тобто у свідомому і цілеспрямованому спрямуванні своєї волі на заподіяння шкоди здоров'ю багатьох людей.

У разі вчинення вибухів, підпалів або інших дій, спрямованих на руйнування чи пошкодження об'єктів, які мають важливе народногосподарське чи оборонне значення, ключовим елементом умислу є наступне. По-перше, особа повинна усвідомлювати фактичну сторону своїх дій, тобто розуміти, що посягає на об'єкт, який має критичну значущість для народного господарства чи оборони. По-друге, вона повинна усвідомлювати суспільну небезпеку своїх вчинків, а саме розуміти, що її дії можуть завдати значної шкоди об'єкту та відповідним суспільним відносинам, які він забезпечує. Вольова складова характеризується тим, що особа навмисно скеровує свою волю на здійснення саме таких руйнівних або шкідливих посягань. Однак через відсутність у законодавстві чіткого визначення об'єктів, які мають важливе народногосподарське або оборонне значення, у практиці можуть виникати ситуації, коли особа, вчиняючи вибух чи інші подібні дії, не усвідомлює, що об'єкт має таку вагомість/значення. Це особливо стосується випадків, коли важливий оборонний об'єкт є секретним і замаскований під звичайне виробництво. У таких ситуаціях вчинені дії не містять усіх ознак суб'єктивної сторони диверсії. Тому їх слід кваліфікувати як умисне знищення чи пошкодження чужого майна відповідно до ч. 2 ст. 194 КК України.

У випадку диверсійних дій спрямованих на радіоактивне забруднення, інтелектуальна складова прямого умислу проявляється в наступному: а) усвідомленні особою фактичної сторони своїх дій, а саме того, що вони спрямовані на забруднення території за допомогою радіоактивних матеріалів; б) розумінні суспільно небезпечного характеру цих дій, їх здатності завдати значної шкоди території як середовищу для життя, обмежити або унеможливити діяльність на ній. Вольова складова виражена у бажанні особи здійснити такі дії, тобто її свідомому спрямуванні волі на здійснення саме таких актів.

При скоєнні диверсійних дій, спрямованих на масове отруєння, інтелектуальна сторона умислу полягає в наступному: а) розумінні особою фактичної сутності своїх дій – зокрема того, що вони безпосередньо націлені

на розповсюдження отруйних речовин, здатних загрожувати життю та здоров'ю багатьох людей чи тварин; б) усвідомленні суспільної небезпеки таких дій, тобто їх потенціалу заподіяти шкоду критично важливим цінностям, таким як життя та здоров'я великої кількості осіб чи тварин. Вольовий аспект умислу в цій формі диверсії відображається у прагненні особи реалізувати подібні дії, тобто у цілеспрямованому використанні власної волі для їх виконання.

Інтелектуальна складова характеристики прямого умислу у виконанні дій, спрямованих на поширення епідемій, включає кілька важливих аспектів. По-перше, це повна усвідомленість особою фактичної природи і наслідків своїх дій, зокрема розуміння, що вони мають конкретну мету – сприяння поширенню особливо небезпечних інфекційних захворювань, здатних завдати серйозної шкоди життю та здоров'ю значної кількості людей. По-друге, це чітке розуміння суспільної небезпеки своїх дій і їх потенційних наслідків, а саме того, що такі дії можуть спричинити серйозну загрозу життю та здоров'ю великої групи осіб, які є ключовими соціальними цінностями. Що стосується вольового аспекту, то він полягає у свідомому й твердо сформованому бажанні вчинити зазначені дії. Це означає, що особа свідомо спрямовує свою волю на реалізацію подібних намірів і діє цілеспрямовано, віддаючи собі звіт у можливих наслідках своїх вчинків. Така активна спрямованість волі підтверджує цілком обдуманий характер її діяльності та прагнення до досягнення мети, навіть за умови розуміння її загрозливих наслідків для суспільства.

При здійсненні диверсійних дій, що спрямовані на поширення епізоотій, інтелектуальна характеристика прямого умислу полягає у комплексному усвідомленні особою певних чинників. По-перше, людина розуміє фактичний бік своїх дій, зокрема те, що ці дії слугують засобом для поширення інфекційних захворювань, здатних завдати значної шкоди великій кількості тварин. По-друге, усвідомлення охоплює розуміння суспільно небезпечного характеру таких дій, які можуть мати серйозні наслідки, включаючи заподіяння істотної шкоди об'єктам тваринного світу – цінностям, що є життєво важливими для суспільства та мають визначальне місце в екологічній і економічній сферах. Що стосується вольового аспекту умислу, то він відображає бажання особи свідомо діяти в напрямку реалізації таких задумів. Іншими словами, вчинення подібних дій є цілеспрямованим проявом волі, скерованої саме на досягнення відповідного результату. Таким чином, у поведінці особи поєднуються як елементи інтелектуального осмислення ситуації, так і чітка внутрішня націленість на виконання цих шкідливих дій.

Інтелектуальна складова прямого умислу при здійсненні дій, спрямованих на поширення епіфітотій, полягає в наступному: а) усвідомленні особою фактичного аспекту своїх дій, а саме того, що ці дії мають за мету розповсюдження інфекційних захворювань серед рослин; б) розумінні суспільно небезпечного характеру цих дій, тобто усвідомленні того, що вони можуть завдати шкоди значній кількості об'єктів рослинного світу, які є життєво важливими соціальними цінностями як в екологічному, так і в економічному контексті. Вольовий аспект полягає в намірі здійснити такі дії, що відображає свідоме і цілеспрямоване застосування волі для їх виконання.

Викладені положення відображають специфіку змісту прямого умислу для кожної окремої форми диверсії. Водночас необхідно враховувати й загальні аспекти, що стосуються всіх видів диверсії. Зокрема, це стосується спрямованості кожного діяння проти держави, усвідомлення чого є складовою інтелектуальною ознакою, а також спрямування волі особи на реалізацію такої спрямованості, що належить до вольової ознаки.

По-друге, розглянемо зміст прямого умислу при здійсненні диверсійного діяння, яке фактично призвело до суспільно небезпечних наслідків. Як уже зазначалося вище, особливість норми про диверсію полягає в тому, що вона охоплює як створення загрози завдання шкоди, так і заподіяння реальної шкоди об'єкту охорони. З юридичної точки зору, диверсія вважається завершеною вже на етапі створення прямої загрози заподіяння шкоди суспільним відносинам, що перебувають під її охороною. Проте реалізація умислу суб'єкта на цьому етапі не закінчується – його дії спрямовані на досягнення злочинного результату, передбаченого ст. 113 КК України. У разі фактичного здійснення злочинного наміру винної особи можуть виникати суспільно небезпечні наслідки, наприклад, загибель великої кількості людей або знищення чи пошкодження об'єктів, що мають важливе економічне чи оборонне значення. У таких ситуаціях необхідно встановлювати психічне ставлення особи не лише до самого діяння, але й до суспільно небезпечних наслідків, до яких воно призвело. Видається, що таке ставлення можливе виключно у формі прямого умислу. Це означає, що особа не лише усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння та передбачає можливість заподіяння конкретної шкоди об'єкту диверсії, але й бажає настання такої шкоди.

Окрім офіційно визначеного поділу умислу на прямий та непрямий, у теорії кримінального права виділяються також інші його види. Зважаючи на емоційну складову та обставини формування умислу, розрізняють заздалегідь обдуманий та раптовий умисли. Зазвичай диверсії супроводжуються саме заздалегідь обдуманим умислом, коли існує певний проміжок часу між виникненням наміру та його реалізацією. У таких випадках особа діє, керуючись стійким бажанням скоїти кримінальне правопорушення, заздалегідь готуючись до нього, обмірковуючи деталі посягання, розробляючи план дій та інші елементи для реалізації злочинного наміру⁹³.

Здійснення диверсії при наявності раптовим умислом також можливо та тягне за собою відповідальність відповідно до ст. 113 КК України. Залежно від ступеня конкретизації наслідків у свідомості особи, яка їх передбачає під час вчинення діяння, виділяють визначений (конкретизований) та невизначений (неконкретизований) умисли. Розрізнення цих видів умислу може мати значення для кваліфікації диверсії, особливо в ситуаціях, коли диверсійні дії призводять до суспільно небезпечних наслідків. У цьому контексті важливо звернути увагу на альтернативний визначений (конкретизований) умисел. Наприклад, у разі здійснення вибуху з метою масового знищення людей та заподіяння шкоди їхньому здоров'ю, якщо наслідки були конкретно передбачені особою, але

⁹³ Загиней З. Кримінально-правова герменевтика : монографія. Київ : Видавничий дім «АртЕк», 2015. 380 с.

з альтернативною можливістю їх реалізації в певних обставинах, спрямованість такого діяння може свідчити про наявність ознак перших двох форм диверсії. При цьому таке рішення не залежить від того, чи настали фактичні наслідки одного або обох видів. Відмінна ситуація виникає, коли умисел щодо наслідків є невизначеним (неконкретизованим), тобто не має зазначеної спрямованості. У таких випадках дія, пов'язана із здійсненням вибуху, який створює загрозу для життя та здоров'я людей, може бути класифікована залежно від обставин як терористичний акт або як інше кримінальне правопорушення проти життя та здоров'я особи.

Одним з ключових аспектів суб'єктивної сторони диверсії виступає розгляд кримінально-правового значення юридичної та фактичної помилки. У межах науки кримінального права такий вид помилки трактується як хибне уявлення особи щодо дійсного юридичного або фактичного характеру вчиненого діяння та його наслідків.

Юридична помилка полягає в хибному уявленні особи щодо злочинного характеру вчинюваного нею діяння, його кваліфікації та меж караності⁹⁴. Така помилка завжди стосується формальної ознаки кримінального правопорушення – його протиправності, яка не входить до предметного змісту вини. Через це вона не впливає на вину і не виключає кримінальної відповідальності. Відтак, юридична помилка під час вчинення диверсії здебільшого не змінює винуватості особи і не звільняє її від кримінальної відповідальності за ст. 113 КК України. Виняток становлять лише рідкісні випадки, коли особа перебувала в таких обставинах, через які об'єктивно не могла знати про злочинний характер свого діяння⁹⁵. У таких ситуаціях відповідальність виключається, хоча практика не фіксує подібних випадків у контексті диверсії. Інший виняток стосується так званого уявного/помилкового злочину, який існує лише в свідомості особи. Наприклад, якщо людина вважає певний ритуальний обряд, спрямований на ослаблення держави, злочинним і вчиняє його з метою заподіяти шкоду шляхом позбавлення життя багатьох людей, то це є уявним злочином, оскільки він не передбачений законодавством як кримінальний караний. У такому разі протиправність діяння відсутня, а отже, відсутні й вина та кримінальна відповідальність.

У науці фактична помилка розуміється як хибне уявлення про об'єктивні фактичні ознаки вчинюваного діяння. Особливість цього виду помилки полягає в тому, що з одного боку, наявне повне виконання об'єктивної сторони одного кримінального правопорушення (діяння фактично завершене), яке не охоплювалося умислом особи, а з іншого – об'єктивна сторона передбачуваного кримінального правопорушення, на який було спрямовано намір винного, реалізована частково або взагалі відсутня. Кваліфікація диверсії за наявності фактичної помилки зазвичай не викликає значних складнощів у практиці. Зокрема, можна розглядати випадки диверсії, що виникають через так звану

⁹⁴ Орловський Б. М. Уявна оборона: помилка при необхідній обороні чи самостійна обставина, що виключає злочинність діяння. *Вісник Херсонського Державного університету. Серія Юридичні науки*. 2014. Вип. 4. Т. 2. С. 176–180.

⁹⁵ Кримінальне право України. Загальна частина : підручник. За ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2015. 528 с.

позитивну помилку у предметі кримінального правопорушення, яка проявляється в тому, що особа помилково вважає існування певних обставин, що насправді відсутні⁹⁶.

Мета вчинення кримінального правопорушення має надзвичайно важливе значення для правильної кваліфікації дій, що підпадають під визначення диверсії. Законодавець у ст. 113 КК України чітко вказує на мету «ослаблення держави», яка є ключовим елементом суб'єктивної сторони цього протиправного діяння. Ця характеристика виступає невід'ємною ознакою кожної форми скоєння диверсії, і її встановлення є обов'язковим під час кваліфікації протиправного діяння як такого. Судова практика також звертає увагу на необхідність підтвердження саме мети ослаблення держави під час аналізу конкретних випадків, що підпадають під кваліфікацію диверсії. Такий підхід дозволяє забезпечити об'єктивність у правовій оцінці та відмежувати подібні дії від інших суміжних за своїми об'єктивними ознаками складами кримінальних правопорушень⁹⁷.

У сфері кримінально-правової науки мета розглядається як усвідомлений суб'єктом уявний образ бажаного майбутнього результату вчинення кримінального правопорушення, що визначає спрямованість і систематичність різноманітних форм злочинної діяльності⁹⁸. Мета відображає кінцевий результат, на досягнення якого спрямовані дії особи, та становить той суспільно небезпечний наслідок і шкоду, завдану суспільним відносинам, які охороняються кримінальним законодавством⁹⁹. Зазначені наслідки узгоджуються з намірами і прагненнями особи, що скоїла кримінальне правопорушення. Водночас мета кримінального правопорушення обумовлює вибір засобів та природу дій винного, визначаючи їх основну спрямованість. У процесі дослідження складу диверсії науковці наголошують на меті ослаблення держави як обов'язковій ознаці суб'єктивної сторони цього кримінального правопорушення. Водночас зміст зазначеної мети тлумачиться по-різному. Зокрема, під ослабленням держави зазвичай мають на увазі прагнення зменшити її економічний, науково-технічний чи військовий потенціал та інші складові державної спроможності¹⁰⁰. До ослаблення держави також можна віднести заподіяння шкоди економічній системі, обороноздатності, внутрішній безпеці держави та подібним сферам, що в реаліях сьогодення є серйозними викликами сучасного суспільства. Це може включати як створення значних матеріальних збитків у важливих галузях суспільного життя, так і цілеспрямоване послаблення окремих елементів, що

⁹⁶ Комаров О. Д Фактична помилка в кримінальному праві України та її значення для кримінальної відповідальності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. 20 с.

⁹⁷ Ухвала Жовтневого район. суду Запорізької області від 20 серпня 2015 р., судова справа № 331/5187/15-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/48792915>

⁹⁸ Вереша Р.В. Мотив та мета злочину : наук.-практ. посіб. Київ : Алерта, 2016. 56 с.

⁹⁹ Харь. І. О. Суб'єктивні ознаки і їх вплив на кваліфікацію діяння, вчиненого способом особливо жорстокого поводження. *Науковий юридичний журнал*. 2013. № 4. С. 104–112.

¹⁰⁰ Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Кримінальне право : Навчальний посібник. Київ. 2014. 944 с. ; Кримінальне право (Особлива частина) : підручник / За ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. Т. 1. Луганськ : Елтон-2, 2012. 780 с.

забезпечують безпеку або обороноздатність країни¹⁰¹. Подібні дії можуть мати довготривалі наслідки для стабільності та розвитку держави, ускладнюючи її функціонування на багатьох рівнях. Ослаблення держави в умовах здійснення диверсійних дій може трактуватися як зменшення ефективності її функціонування у сфері протидії загрозам національній безпеці. Таке послаблення може стосуватися будь-якої галузі, зокрема зовнішньополітичної, державної безпеки, військової, прикордонної, внутрішньополітичної, економічної, науково-технологічної, екологічної чи інформаційної¹⁰². У юридичній практиці досі відсутнє однозначне трактування сутності мети послаблення держави. У деяких справах суди обмежуються лише вказівкою на конкретні аспекти суспільного небезпечного діяння, які потенційно здатні спричинити ослаблення держави¹⁰³.

Звернемось до словника щодо розуміння поняття «ослаблення», отже, в українській мові слово «ослаблення» походить від дієслова «ослаблювати» і виступає його самостійною формою. Одне з основних значень цього дієслова полягає у дії, спрямованій на підрив сили, згуртованості чи могутності будь-чого¹⁰⁴. Таке значення може проявлятися в різних контекстах, зокрема у військовій, політичній або організаційній сферах, зазвичай зі спрямованістю на зменшення потужності чи стійкості об'єкта впливу. Що стосується визначення поняття «держава», варто зазначити, що з плином часу виникла величезна кількість тлумачень цього терміна. Це пояснюється тим, що саме поняття держави завжди було об'єктом вивчення для різних поколінь державознавців і філософів. Як тільки з'являлась нова точка зору чи підхід до аналізу, формувалося чергове визначення. Таким чином, можна сказати, що стільки, скільки існувало дослідників цієї теми, стільки ж існувало і визначень держави, кожне з яких відображало свій час, культуру та особливості наукових традицій. На основі ключових характеристик держави її можна розглядати як складну територіальну організацію політичної влади. Вона функціонує на визначеній соціальній основі і виступає офіційним представником інтересів усього суспільства. Основне завдання держави – забезпечення реалізації своєї політики через спеціально створений апарат управління, який виконує відповідні функції для підтримання соціального порядку та впровадження загальноприйнятих законів і норм¹⁰⁵.

Отже, під ослаблення держави слід розуміти як негативні зміни у функціонуванні держави як територіальної організації політичної влади, що знижують її потенціал і послаблюють її позиції. Водночас для практичного

¹⁰¹ Сичевський В. В., Харитонов Є. І., Олейніков Д. О. Науково практичний коментар до Розділу І Особливої частини Кримінального кодексу України (Злочини проти основ національної безпеки України). Харків : Право, 2016. 232 с.

¹⁰² Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За заг. ред. О. М. Джужі, А. В. Савченка, В. В. Чернея. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 1064 с.

¹⁰³ Вирок Куйбишевського район. суду Запорізької обл. у справі №324/2130/16-к від 18 трав. 2017 р. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/66555727>

¹⁰⁴ Словник української мови: в 11 томах. ред. колег. І. К. Білодід та ін. Київ : Наукова думка, 1974. Т. 5. 840 с.

¹⁰⁵ Теорія держави і права: навчальний посібник. Крестовська Н.М., Матвєєва Л.Г., Тицька Я. О., Атаманова Н.В., Арабаджи Н.Б. Міжнародний гуманітарний ун-т. 2021. 193 с.

застосування ст. 113 КК України доречніше використовувати визначення мети ослаблення держави, яке базується на конституційних засадах її організації та діяльності. У зв'язку з цим пропонується розглядати мету ослаблення держави у контексті диверсії як зменшення її здатності виконувати конституційно визначені функції та обов'язки в будь-якій сфері суспільного життя. Таке формулювання дозволяє конкретизувати зазначену мету в конкретних випадках застосування ст. 113 КК України, зокрема через посилання на відповідні положення Конституції України. Для визначення ознаки наявності мети у складі диверсії достатньо того, щоб суб'єкт прагнув досягти своїми діями хоча б певних негативних наслідків для держави¹⁰⁶.

На нашу думку, мета «ослаблення держави» має важливі особливості, які тісно пов'язані зі структурою диверсії як раніше зазначали – усіченого складу кримінального правопорушення. Раніше ми вже звертали увагу на подвійну спрямованість таких дій: по-перше, проти певної соціальної цінності, причому ця цінність може проявлятися по-різному залежно від конкретної форми диверсії; по-друге, проти держави, що є спільною характеристикою для всіх форм диверсійних діянь.

Диверсійні дії, що призвели до знищення об'єкта з важливим оборонним значенням, можуть виявлятися в різному зв'язку з метою ослаблення держави. Це може проявлятися наступним чином:

- ослаблення держави може відбуватися одночасно з наслідками першого порядку. Наприклад, якщо було знищено склад боєприпасів, які не виробляються в Україні і запаси яких більше не існують;

- послаблення держави може стати похідним наслідком від результатів першого порядку та виникнути у майбутньому. Наприклад, якщо інші запаси боєприпасів все ж існували, то ослаблення може настати пізніше, коли ці запаси будуть вичерпані;

- ослаблення держави може бути результатом запланованої серії диверсійних дій, до складу яких входить здійснений акт. Таким чином, наслідок у вигляді послаблення держави та результат першого порядку можуть перебувати у різних смислових співвідношеннях.

Ця відмінність не має безпосереднього значення для визначення суб'єктивної сторони диверсії, оскільки у всіх зазначених випадках обов'язковою умовою є наявність мети ослаблення держави, а не її фактичне досягнення. Водночас так звана подвійна спрямованість диверсійних дій містить більш глибокий зміст, який безпосередньо стосується правової норми про диверсію. Насамперед, як зазначалося нами в першому розділі цього дослідження, наслідки першого порядку регламентовані стосовно відповідних соціальних цінностей, які визнаються об'єктами національної безпеки, але не завжди залежать від зв'язку з державою. Більше того, значна частина таких цінностей функціонує як альтернативні державі самостійні об'єкти національної безпеки. Це означає, що відповідно до положень ст. 113 КК України, кримінально-правовий захист інших, ніж держава, об'єктів національної безпеки може бути

¹⁰⁶ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За заг. ред. О. М. Джужі, А. В. Савченка, В. В. Чернея. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 1064 с.

забезпечений лише за умови одночасного спрямування дій особи проти зазначеного об'єкта та держави. Наприклад, вчинення вибухів, підпалів чи інших дій, спрямованих на масове знищення людей, завдання тілесних ушкоджень або шкоди здоров'ю, а також дій, які обумовлюють поширення епідемій без мети ослаблення держави, не кваліфікується як склад злочину диверсії. Таким чином, життя і здоров'я багатьох людей, які виступають як самостійні об'єкти національної безпеки, перебувають під захистом ст. 113 КК України лише частково. Однак такі важливі складові повинні забезпечуватися всебічною і повною правовою охороною, яка відповідала б їхньому фундаментальному значенню для суспільства і держави.

Мотив учинення диверсії не є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони зазначеного кримінального правопорушення. У науковій літературі мотив кримінального правопорушення зазвичай визначають як свідоме внутрішнє спонукання, зумовлене потребами чи інтересами особи, яке спричиняє намір здійснити суспільно небезпечне діяння¹⁰⁷. Він виступає джерелом та рушійною силою злочинної поведінки. Мотиви вчинення диверсії можуть бути різноманітними¹⁰⁸. У науковій літературі серед можливих мотивів диверсійної діяльності виділяють такі фактори, як ворожість або ненависть до України, її конституційного ладу чи політичної системи, незадоволення діями державних органів влади або представників державного та громадського сектору¹⁰⁹. Іншими ймовірними мотивами можуть бути прагнення до помсти, корисливі інтереси, заздрість та інші емоційно забарвлені причини. За своїм характером дослідники класифікують такі мотиви як так звані низькі мотиви¹¹⁰. Деякі науковці вважають, що встановлення мотивів є необхідним для правильного визначення, чи узгоджуються ці мотиви з метою кримінального правопорушення. Це пояснюється тим, що у випадку невідповідності мотивів кримінального правопорушення його меті, юридична кваліфікація скоєного може бути змінена¹¹¹. Проте зазначена позиція викликає певні сумніви. Мотив і мета кримінального правопорушення є тісно пов'язаними поняттями, які взаємно зумовлюють одне одного та мають кореляційний характер, однак вони відображають різні аспекти свідомо-вольового процесу. Мотив кримінального правопорушення пояснює, якими мотивами керувалася особа під час вчинення протиправного діяння, тоді як мета кримінального правопорушення визначає

¹⁰⁷ Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / За ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2015. 528 с.

¹⁰⁸ Тютюгін В. І., Комаров О. Д., Рубашенко М. А. Кримінальне право України. Особлива частина : посіб. для підготовки до іспитів. Харків : Право, 2016. 156 с.

¹⁰⁹ Сичевський В. В., Харитонов Є. І., Олейніков Д. О. Науково практичний коментар до Розділу І Особливої частини Кримінального кодексу України (Злочини проти основ національної безпеки України). Харків : Право, 2016. 232 с.

¹¹⁰ Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / За ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2015. 528 с.

¹¹¹ Сичевський В. В., Харитонов Є. І., Олейніков Д. О. Науково практичний коментар до Розділу І Особливої частини Кримінального кодексу України (Злочини проти основ національної безпеки України). Харків : Право, 2016. 232 с.

конкретну спрямованість її дій¹¹². Мотив вчинення диверсії розглядається як факультативна ознака визначеного кримінального правопорушення, яка набуває кримінально-правового значення виключно у випадках, коли вона слугує фактором, здатним вплинути на призначення покарання, пом'якшуючи або обтяжуючи його.

Аналогічно до мотиву, емоційний стан особи на момент скоєння кримінального правопорушення також виступає факультативною ознакою. Визначення такого стану у конкретній ситуації сприяє глибшому розумінню суті суспільно небезпечного діяння, його цілей, а також дозволяє уточнити зміст суб'єктивної сторони діяння. Подібний аналіз допомагає краще оцінити внутрішні фактори, які вплинули на прийняття рішень особою. Отже, емоційний стан особи враховується лише у процесі призначення покарання у разі вчинення диверсії, допомагаючи забезпечити справедливий підхід до оцінки її дій та вирішення питання про міру відповідальності.

Враховуючи вищезазначене ми дійшли висновку, що суб'єктивна сторона будь-якої форми вчинення диверсії визначається двома ключовими ознаками: 1) наявністю вини у вигляді прямого умислу та 2) метою, спрямованою на ослаблення держави. Мотив і емоційний стан, як вже зазначалось раніше відносяться до факультативних ознак суб'єктивної сторони диверсії, проте можуть мати значення під час визначення міри покарання для винної особи.

ВИСНОВКИ

Обираючи тему наукового дослідження, ми ставили перед собою завдання на всебічне дослідження питань, пов'язаних із кримінальною відповідальністю за диверсію (стаття 113 Кримінального кодексу). Родовим об'єктом диверсії виступають основи національної безпеки України, що є ключовим фактором визначення місця ст. 113 КК України у системі Особливої частини. Він також впливає на системні зв'язки цієї статті з іншими положеннями Кодексу та на вирішення широкого спектра питань, пов'язаних із кримінальною відповідальністю за диверсії. Для належного розуміння структурних засад національної безпеки особливу роль відіграють положення Закону України «Про національну безпеку України». Згідно з цим законом, об'єкти національної безпеки охоплюють не лише державу, а й життєво важливі інтереси людини та суспільства.

Основними безпосередніми об'єктами диверсійних дій, залежно від їхньої форми, виступають суспільні відносини, що забезпечують різні аспекти суспільної безпеки. Зокрема, вони включають: 1) захист життя значної кількості осіб у випадках, коли здійснюються заходи, спрямовані на масове знищення людського життя; 2) охорону здоров'я багатьох осіб у випадках нанесення масових тілесних ушкоджень чи іншої шкоди їхньому здоров'ю; 3) збереження об'єктів народногосподарського або оборонного значення, коли здійснюються дії, спрямовані на їхнє руйнування або пошкодження та ін.

¹¹² Сухонос В. В. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник. Суми : Університетська книга, 2016. 375 с.

Що стосується предмета злочину він виступає обов'язковою ознакою лише для окремих форм диверсійної діяльності.

Підставою для притягнення до кримінальної відповідальності за диверсію з об'єктивної сторони є вчинення особою хоча б одного суспільно небезпечного діяння, переліченого у ст. 113 КК України, навіть якщо зазначені дії мають альтернативний характер.

Дії у будь-якій формі диверсії визначаються їхньою спрямованістю проти конкретної соціальної цінності або цінностей, які виступають об'єктами національної безпеки. До таких об'єктів законодавець відносить:

- життя та здоров'я великої кількості людей;
- тваринний та рослинний світ;
- об'єкти, що мають важливе економічне або оборонне значення;
- територію України.

Суспільна небезпечність злочинного діяння полягає в тому, що вони або завдають, або здатні завдати істотної шкоди цим складовим національної безпеки.

Диверсія, як кримінальне правопорушення, характеризується усіченим складом у всіх можливих формах її вчинення, що відзначається особливістю визначення моменту закінчення лочину. Згідно з законом, момент закінчення диверсії встановлено на стадії виконання дій, безпосередньо спрямованих на нанесення шкоди об'єкту кримінально правової охорони. Ці дії відповідають характерним ознакам замаху на злочин, як зазначено у ч.1, ст. 15 КК України. Така класифікація передбачає декілька важливих моментів. По-перше, вона створює можливість кваліфікації дій, пов'язаних із підготовкою до диверсії у будь-якій із її форм. По-друге, це охоплює вчинення закінченого чи незакінченого замаху, який може полягати у спробах здійснити вибух чи підпал у рамках першої, другої або третьої форми диверсії. І, нарешті, можливим є також замах на злочин із використанням непридатних засобів або проти об'єкта, що виявився непридатним для досягнення мети, незалежно від конкретної форми диверсії. Таким чином, правове регулювання цих питань забезпечує широкий спектр можливостей для кримінальної відповідальності за спроби чи наміри до вчинення дій, що спричиняють загрозу безпеці, навіть якщо шкода об'єкту ще не була фактично завдана або мету не було досягнуто.

Суб'єктивна сторона всіх форм вчинення диверсії визначається наявністю двох обов'язкових її ознак. По-перше, це вина, яка виражається у формі прямого умислу, тобто свідомого прагнення до вчинення конкретного діяння та отримання бажаного результату. По-друге, є необхідність у досягненні чітко окресленої мети, а саме наміру ослабити державу в тій чи іншій формі. Щодо мотиву та емоційного стану особи, яка вчиняє диверсію, ці аспекти належать до факультативних ознак суб'єктивної сторони злочину, тобто їхня наявність чи відсутність не є обов'язковою для кваліфікації дій як диверсії.

Суб'єктом диверсії є фізична осудна особа, яка досягла 14-річного віку на момент вчинення злочину. У розділі обґрунтовується необхідність розмежування вікового цензу залежно від форми диверсії. Зокрема, для діянь, спрямованих на масове знищення людей чи завдання шкоди їхньому здоров'ю,

відповідальність має наставати з 14 років, тоді як для інших форм диверсійних дій – із 16 років.

Отже, диверсія є злочином, який характеризується усіченим складом, тобто його завершення переноситься на одну з перших стадій злочинної діяльності. Це правопорушення може бути здійснене виключно за умови прямого умислу, що чітко показує спрямованість наміру особи на досягнення конкретної мети. Основною метою суб'єкта є послаблення держави через дії, які шкодять її національній безпеці, економіці чи іншій важливій сфері. Суб'єктом такого злочину може виступати лише фізична, осудна особа, яка на момент вчинення злочину досягла віку 14 років.

АНОТАЦІЯ

Суспільно небезпечні діяння, передбачені у розділі I Особливої частини Кримінального кодексу України, належать до категорії найбільш небезпечних правопорушень, які спричиняють значну шкоду суспільним відносинам або створюють серйозну небезпеку заподіяння шкоди у різних аспектах національної безпеки. Ці правопорушення охоплюють широкий спектр загроз, які стосуються як політичної стабільності, так і економічної та соціальної сфери функціонування держави, часто маючи руйнівний вплив на систему національної безпеки. Особливо помітною стала тенденція до зростання кількості таких небезпечних проявів у період з 2014 по 2025 роки, що викликало необхідність дедалі більшої уваги з боку органів державної влади та системи правосуддя.

У розділі монографії здійснено комплексне дослідження низки питань, пов'язаних із диверсією, зокрема: 1) аналіз складу цього злочину, змісту його основних юридичних ознак, специфіки законодавчої конструкції та форм вчинення диверсійних дій; 2) визначення критеріїв, за якими оцінюється характер та ступінь суспільної небезпечності різних форм диверсійної діяльності; 3) законодавчий підхід до оцінки суспільної небезпечності диверсії та обґрунтування необхідності диференційованого підходу до кримінальної відповідальності залежно від форми злочину; 4) вивчення системних взаємозв'язків ст. 113 КК України з іншими нормами КК; 5) аналіз правозастосовної практики, пов'язаної із застосуванням ст. 113 КК України; 7) дослідження проблематики кваліфікації злочинів, пов'язаних із диверсійною діяльністю.

Дослідження має суттєве теоретичне та практичне значення, яке знаходить своє відображення у можливості використання її результатів у таких напрямках: 1) у правотворчій діяльності; 2) у правозастосовній практиці; 3) у науково-дослідній сфері; 4) у навчальному процесі, а також для створення і викладання курсів із Особливої частини кримінального права та спеціалізованих дисциплін, присвячених кримінально-правовому захисту основ національної безпеки України у вищих юридичних навчальних закладах.

Література

1. Актуальні питання кримінального законодавства України та практики його застосування : монографія. В. Я. Тацій та ін.; Нац. акад. прав. наук України, НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України. Харків : Право, 2017. 400 с..
2. Бантишев О. Ф., Шамара О.В. Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки України (проблеми кваліфікації): монографія. Луганськ : Віртуальна реальність, 2014. 198 с.
3. Бурдін В. М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні: монографія. Київ : Атіка, 2004. 240 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ, Ірпінь : Перун, 2001. 1440 с.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ, Ірпінь : Перун, 2005. 1728 с.
6. Вереша Р. В. Суб'єкт злочину : наук.-практ. посіб. Київ : Алерта, 2014. 44 с.
7. Вереша Р. В. Суб'єктивні елементи складу злочину: наук.-практ. посіб. Київ : Алерта, 2015. 88 с.
8. Вереша Р.В. Мотив та мета злочину : наук.-практ. посіб. Київ : Алерта, 2016. 56 с.
9. Вирок Гуляйпільського рай. суду Запорізької обл. у справі № 315/489/16-к (провадження № 1-кп/315/63/16) від 26 жов. 2016 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/62278568>
10. Вирок Жовтневого район. суду м. Харкова у справі № 639/8071/15- к (провадження № 1-кп/639/441/15) від 18 верес. 2015 р. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/50573170>
11. Вирок Куйбишівського район. суду Запорізької обл. у справі № 324/2130/16-к від 18 трав. 2017 р. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/66555727>
12. Вирок Лисичанського міськ. суду Луганської обл. у справі № 415/3149/16 к (провадження № 1-кп/415/91/17) від 30 черв. 2017 р. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/67511669>
13. Гайворонський О. Ю. Предмет злочинного впливу у злочинах проти основ національної безпеки України, досудове розслідування яких віднесено до підслідності слідчих органів безпеки : дис. ... канд. юрид. наук. Київ. 2016. 199 с.
14. Горбунов В. А. Кримінальна відповідальність за знищення або пошкодження майна працівника правоохоронного органу : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2012. 20 с.
15. Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Кримінальне право : Навчальний посібник. Київ, 2014. 944 с.
16. Загальна декларація прав людини. Декларація ООН від 10 груд. 1948 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015
17. Загинець З. Кримінально-правова герменевтика : монографія. Київ : Видавничий дім «АртЕк», 2015. 380 с.
18. Загинець З. Кримінально-правова герменевтика : монографія. Київ : Видавничий дім «АртЕк», 2015. 380 с.

19. Климосюк А. С. Безпосередній об'єкт диверсії (стаття 113 КК України). *Проблеми законності*. 2017. Вип. 137. С. 101–112.
20. Климосюк А. С. Законодавча конструкція диверсії: реалії та перспективи. *Jurnalul juridic national: teorie si practica*. 2018. № 2. Т. 1. С. 125–128.
21. Климосюк А. С. Про кримінально-правову характеристику предметів диверсії та необхідність вдосконалення їх законодавчого формулювання в ст. 113 Кримінального кодексу України. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Юридичні науки*. 2016. № 5. С. 101–106.
22. Климчук О. Нове у кримінальній відповідальності за диверсію. *Підприємництво, господарство і право*. 2002. № 3. С. 84–86.
23. Кодекс цивільного захисту України : Закон України від 02.10.2012 р. № 5403-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 34-35. Ст. 458.
24. Комаров О. Д Фактична помилка в кримінальному праві України та її значення для кримінальної відповідальності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. 20 с.
25. Коржанський М. Й. Науковий коментар Кримінального кодексу України. Київ : Атіка, Академія, Ельга-н, 2001. 656 с.
26. Кримінальне право (Особлива частина): підручник / За ред. О. О. Дудова, Є. О. Письменського. Т. 1. Луганськ : Елтон-2, 2012. 780 с.
27. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / За ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2015. 528 с.
28. Кримінальне право України. Особлива частина : підручник / За заг. ред. О. М. Литвинова. Харків : ХНУВС, 2011. 572 с..
29. Кримінальне право України. Особлива частина: підручник / за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 4-е вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2010. 608 с.
30. Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / За ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2015. 680 с.
31. Кримінальний кодекс України : Кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III: станом на 1 листоп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
32. Кримінальний кодекс України. Наук.-практ. комент.: у 2 т. за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., допов. Харків : Право, 2013. Т. 2. 1040 с.
33. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9-10. Ст. 88.
34. Кузнєцов В. О., Гіжевський В. К. Кримінальне право України (повн. курс у схемах та табл.) : навч. посіб. Київ : Кондор, 2005. 459 с.
35. Лихова С. Я., Садовський М. В. Кримінальна відповідальність за диверсію (ст. 113 КК України). *Юридична наука і практика: виклики часу : матеріали V міжнародної науково-практичної конференції*. Київ. 2015 р. Т. II. 288 с.

36. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. Пакт ООН від 16 груд. 1966 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_043

37. Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 704 с.

38. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 7-ме вид., переробл. та допов. Київ : Юридична думка, 2010. 1288 с.

39. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За заг. ред. О. М. Джужі, А. В. Савченка, В. В. Черня. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 1064 с.

40. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 7-ме вид., переробл. та допов. Київ : Юридична думка, 2010. 1288 с.

41. Олійник П. В. Цивільний захист. Вінниця : Нова Книга, 2013. 328 с.

42. Орловський Б. М. Уявна оборона: помилка при необхідній обороні чи самостійна обставина, що виключає злочинність діяння. *Вісник Херсонського Державного університету. Серія Юридичні науки*. 2014. Вип. 4. Т. 2. С. 176–180.

43. Перелік особливо небезпечних, небезпечних інфекційних та паразитарних хвороб людини і носійства збудників цих хвороб : Наказ МОЗ від 19.07.1995 р. № 133. URL: <http://mozdocs.kiev.ua/view.php?id=383>

44. Постанова Верховного Суду України від 20 черв. 2011 р. по справі № 5кц11. URL: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/8CA61766D7CADBA3C2257B7B004B8C1D](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/8CA61766D7CADBA3C2257B7B004B8C1D)

45. Про внесення змін і доповнень до Кримінального, Кримінально-процесуального кодексів Української РСР, Кодексу Української РСР про адміністративні правопорушення та Митного кодексу України : Закон України від 17.06.1992 № 2468-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 35. Ст. 511.

46. Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення: Закон України від 24.02.1994 р. № 4004-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 27. Ст. 218.

47. Про затвердження Інструкції про розгляд заявок та надання дозволів на виробництво, зберігання, транспортування, використання, захоронення, знищення та утилізацію отруйних речовин, у тому числі продуктів біотехнологій та інших біологічних агентів : Наказ Мінікоресурсів України від 30.07.2002 р. № 294 (втратив чинність). URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0781-02>

48. Про затвердження Інструкції щодо проведення радіаційного контролю транспортних засобів і вантажів у пунктах пропуску через державний кордон та на митній території України : Наказ Міністерства екології та природних ресурсів України від 15.05.2000 р. № 27. *Офіційний вісник України*. 2000. № 28. Ст. 1184.

49. Про затвердження методичних вказівок «Медико-біологічні дослідження виробничих штамів мікроорганізмів і токсиколого-гігієнічна оцінка мікробних препаратів, визначення їх безпеки та обґрунтування гігієнічних нормативів і регламентів» : Наказ МОЗ від 26.10.2004 р. № 521. URL: http://www.moz.gov.ua/ua/portal/dn_20041026_521.html .

50. Про затвердження Положення про порядок розслідування та обліку порушень в роботі атомних станцій : Наказ Держатомрегулювання України від 01.12.2004 р. № 184. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1594-04>
51. Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах : Закон України від 05.07.1994 р. № 80/94-ВР. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/80/94-%D0%B2%D1%80>
52. Про захист населення від інфекційних хвороб : Закон України від 06.04.2000 р. № 1645-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 29. Ст. 228. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1645-14#Text>
53. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 р. № 2657-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 48. Ст. 650. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>
54. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. *Офіційний вісник України*. 2018. № 55.
55. Про ратифікацію Міжнародної конвенції про боротьбу з актами ядерного тероризму : Закон України 15.03.2006 р. № 3533-IV. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3533-15>
56. Сичевський В. В., Харитонов Є. І., Олєйніков Д. О. Науково-практичний коментар до Розділу І Особливої частини Кримінального кодексу України (Злочини проти основ національної безпеки України). Харків : Право, 2016. 232 с.
57. Скоробогатий Я. П. Цивільний захист. Навчальний посібник. Львів : Видавництво ЛКА, 2015. 368 с.
58. Скулиш Є. Д., Звонарьов О. Ю. Злочини проти основ національної безпеки України: навч. посібник. Київ : Наук.-вид. відділ Нац. акад. СБУ, 2011. 220 с.
59. Сливич І. І., Ступник Я. В. Кримінальне право України. Особлива частина : навч. посіб. Ужгород : Гельветика, 2014. 656 с.
60. Словник української мови: в 11 томах. Ред. колег. І. К. Білодід та ін. Київ : Наукова думка, 1974. Т. 5. 840 с.
61. Словник української мови: в 11 томах. Ред. колег. І. К. Білодід та ін. Київ : Наукова думка, 1972. Т. 3. 744 с.
62. Стеблюк М. І. Цивільна оборона: підручник. Київ : Знання, 2006. 487с.
63. Сухонос В. В. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник. Суми : Університетська книга, 2016. 375 с.
64. Тацій В. Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві України : монографія. Харків : Право, 2016. 256 с.
65. Теорія держави і права: навчальний посібник. Крестовська Н.М., Матвєєва Л.Г., Тицька Я.О., Атаманова Н.В., Арабаджи Н.Б. Міжнародний гуманітарний ун-т, 2021. 193 с.
66. Тростюк З. А. Диверсія. Великий енциклопедичний юридичний словник за ред. Ю. С. Шемшученко. Київ : Юридична думка, 2012. 188 с.
67. Тютюгін В. І., Комаров О. Д., Рубашенко М. А. Кримінальне право України. Особлива частина : посіб. для підготовки до іспитів. Харків : Право, 2016. 156 с.

68. Устинов А. В. Психічне здоров'я як складова національної безпеки. *Український медичний часопис*. 2013. № 1 (93). С. 16–18.
69. Ухвала Вінницького міс. суду від 6 березня 2018 р., судова справа № 127/2100/18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/72620705>
70. Ухвала Жовтневого район. суду Запорізької області від 20 серпня 2015 р., судова справа № 331/5187/15-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/48792915>
71. Харь І. О. Суб'єктивні ознаки і їх вплив на кваліфікацію діяння, вчиненого способом особливо жорстокого поводження. *Науковий юридичний журнал*. 2013. № 4. С. 104–112.
72. Чуваков О. А. Деякі питання щодо видового об'єкта диверсії. *Судова апеляція*. 2017. № 1. С. 85–91.
73. Чуваков О. А. Диверсія як злочин проти основ національної безпеки. *Конституційно-правовий вимір в розвитку правової системи України* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 25.10.2013 р.). Одеса. 2013. С. 244–248.
74. Чуваков О. А. Злочини проти основ національної безпеки України: проблеми кримінально-правової теорії і практики : монографія. Одеса : Фенікс, 2017. 362 с.

Information about the authors:

Bodnaruk Oleksandr Mykolaiovych,

Ph.D. (in Law),

Associate Professor at the Department of Criminal Law

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

2, Kotsiubynskoho St., Chernivtsi, 58002, Ukraine

Toma Mariana Heorhiivna,

Ph.D. (in Law),

Associate Professor at the Department of Criminal Law

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

2, Kotsiubynskoho St., Chernivtsi, 58002, Ukraine